

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ALXASOV ƏFQAN PƏNAH OĞLU

**MÜASİR DÜNYA İQTİSADİYYATINDA TRANSMİLLİLƏŞMƏ
PROSESLƏRİNİN REGIONAL İNTEQRASİYAYA TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ**

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər

Elmi rəhbər:

i.e.n dos M.A.İbrahimov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n dos M.R.Cəmilov

Kafedra müdiri:

i.e.d prof İ.A.Kərimli

Bakı - 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I FƏSİL. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında transmilliləşmə və inteqrasiya tendensiyalarının məzmunu	
1.1 Beynəlxalq inteqrasiyanın inkişaf tendensiyaları.....	5
1.2 Transmilliləşmənin nəzəri – metodoloji əsasları.....	17
1.3 İnteqrasiyanın nəzəri – metodoloji əsasları.....	24
II FƏSİL. Transmilliləşmənin və inteqrasiyanın dünya iqtisadiyyatında yeri	
2.1 Transmilliləşmənin əsas subyektləri.....	31
2.2 Transmilli şirkətlərin beynəlxalq inteqrasiyada yeri və rolu.....	39
2.3 Regional və beynəlxalq inteqrasiya birlikləri.....	47
III FƏSİL. Transmilliləşmənin inteqrasiyaya təsirindən yaranan və yarana biləcək dəyişikliklər	
3.1 Avropa ittifaqında inteqrasiyanın sürətləndirilməsi amilləri.....	53
3.2 NAFTA – nın inteqrasiyanın prosesinin sürətləndirilməsi amilləri..	59
3.3 Transmilliləşmə və inteqrasiya proseslərinin vahid inkişaf istiqamətləri.....	68
Nəticə	75
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	79
Referat	81
Summary	82
Резюме	83

GİRİŞ

Magistr işində transmilliləşmə və inteqrasiya tendensiyalarının dünya iqtisadiyyatında tutduğu yer və müasir ədəbiyyatlardakı mühüm aspektlərinin təhlili aparılmışdır. Həmçinin transmilliləşmənin və inteqrasiyanın dünya iqtisadiyyatında rolu kimi mövzular əsas dissertasiya işi obyektinə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə inteqrasiya və transmilliləşmənin sürətləndiyi və genişləndiyi şəraitdə bu mövzu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir tərəfdən korporasiyaların mənfəəti artırmaq və risklərin diversifikasiyası məqsədilə beynəlxalq bazarlara çıxma cəhdləri, digər tərəfdən ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədilə qruplar, birliklər yaradaraq iqtisadi əlaqələrin dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi bu tendensiyaların əsasını təşkil edir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir iqtisadi nəzəriyyənin ən aktual mövzularından biri inteqrasiya və transmilliləşmə tendensiyalarıdır. Hər iki mövzuda dünya iqtisadiyyat ədəbiyyatında çoxlu sayda kitablar, elmi nəşrlər, məqalələr var ki, bu da mövzunun aktuallığından irəli gəlir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Problemin araşdırılması və öyrənilməsi üçün tədqiqatın obyektini transmilliləşmənin inteqrasiyaya təsiri məsələləri, inteqrasiya və transmilliləşmə meylləri təşkil edir. Magistr işinin predmeti inteqrasiya və transmilliləşmə prosesinin məzmunu, formaları, transmilliləşmənin və inteqrasiyanın dünya iqtisadiyyatında yeri, transmilliləşmənin inteqrasiyaya təsirindən yaranan

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dünya iqtisadiyyatındakı transmilliləşməni, onun subyektlərini, inteqrasiyanı, onun formalarını təhlil etməkdir.

İşin məqsədinə uyğun olaraq tədqiqatın konkret vəzifələrinə aşağıdakılar daxil edilmişdir:

- iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi şəraitində transmilliləşmə və inteqrasiyanın fərdi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq
- transmilliləşmə və inteqrasiya fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsində mövcud meyarların təhlili və sistemləşdirilməsi;

- TMK-ların dünya iqtisadiyyatında iştirakının yeni göstəricilər sisteminin işlənməsi;
- inteqrasiya yolu ilə iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi və genişlənməsinin əsaslı təhlili;
- ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının daha da dərinləşdirilməsi və s.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. İnformasiya bazasını Dünya Bankı, BMT-nin ixtisaslaşmış orqanları, ÜTT-nin məlumat bülletenləri, UNCTAD – ın hesabatları və s. təşkil edir.

Transmilliləşmənin yaranması, mərhələləri, inteqrasiyanın yaranması, mərhələləri formaları, birlikdə inkişafı məsələlərini araşdırarkən müxtəlif yerli və xarici iqtisadi ədəbiyyatlardan istifadə edilib.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İnteqrasiya şəraitində dünya iqtisadiyyatındakı meyllər müəyyənləşdirilmiş, onun müasir göstəriciləri hazırlanmışdır. Eyni zamanda dünyada transmilliləşmənin və inteqrasiyanın səmərəliliyinin artırılması yolları göstərilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Disertasiya işində transmilliləşmənin və inteqrasiyanın müasir dövrdəki vəziyyətə gəlib çatması üçün hansı mərhələrdən keçməsi, formalaşması əhatəli şəkildə əks etdirilmişdir. İnterasiya birlilərinin və TMK - ların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki yeri aydın şəkildə izah edilmişdir. Disertasiya işindəki araşdırma, təhlil və tövsiyyə tərkibli materiallardan növbəti araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

Disertasiya işinin strukturu. Disertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər ,habelə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və digər əlavələrdən ibarət olmaqla 83 səhifədən ibarətdir. Disertasiya işində 5 cədvəl qurulmuşdur. Disertasiya işinin birinci fəslində mövzular araşdırılmışdır. Disertasiya işinin ikinci fəslində mövzular təhlil edilmişdir. Disertasiya işinin üçüncü fəslində mövzular araşdırılıb təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

I Fəsil

1.1 Beynəlxalq inteqrasiyanın inkişaf tendensiyaları.

Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər bütün dövlətlər, regional birliklər, ayrı-ayrı şirkətlər (transmilli və çoxmilli şirkətlər) arasında yaranan münasibətlərin çoxpilləli əlaqələrdən ibarət məcmusudur. BİM-in predmeti iki hissədən ibarət qeyd edilir: BİM-in əsası və formalaşdırılması mexanizmi. BİM ölkələrin iqtisadiyyatını deyil, onlar arasında mövcud olan iqtisadi münasibətlərin formalarını öyrənir. BİM-i öyrənmək üçün onun makro və mikrosəviyyədə izahını bilmək vacibdir. Makrosəviyyədə BİM dünyada milli iqtisadiyyatların əlaqələrinin forma və üsullarıdır: xarici ticarət, istehsal amillərinin beynəlxalq miqrasiyası və s. Mikrosəviyyədə isə BİM beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanan, xarici iqtisadi əlaqələrə istiqamətlənən milli iqtisadi vahidlərin xüsusi fəaliyyət sahəsidir.

Son illərdə dövlətlər və transmilli şirkətlər, diasporlar, iri şəhərlər də BİM-in əhəmiyyətli subyektləri kimi çıxış edirlər. Dünyada baş verən proseslərinə aktiv iştirak edən, fəaliyyətin təşkilinin şəbəkə formalarından istifadə edən qruplar və birliklər (məsələn, “Qrinpis” ekoloji təşkilatı, antiqlobalistlərin təşkilatları) da BİM sistemində əhəmiyyətli rol oynamağa başlayıblar.

Göstərilən subyektlər dünya iqtisadiyyatının müxtəlif istiqamətlərində öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyətdə və təsirdə olur ki, bunun da nəticəsində BİM-in müəyyən strukturu formalaşır, onun müxtəlif formaları təzahür edir. Beləliklə, BİM-in əsas formaları aşağıdakılardır:

- əmtəələrlə və xidmətlərlə beynəlxalq ticarət;
- beynəlxalq elmi-texniki mübadilə;
- kapitalın beynəlxalq hərəkəti;
- beynəlxalq valyuta-maliyyə və kredit münasibətləri;
- işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası;
- beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya

Müasir dövrün əsas xüsusiyyəti, ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, makro və mikro səviyyələrdə inteqrasiya proseslərinin inkişafı, sivilzasiyalı ölkələrin intensiv surətdə qapalı milli iqtisadiyyatdan açıq tipli iqtisadiyyata keçməsinə ibarətdir. Bu dəyişikliklər dünya təsərrüfatının iqtisadi inkişafındakı qloballaşma prosesindən və inteqrasiyadan irəli gəlir. Müxtəlif regionlarında inteqrasiyanın formalaşması üçün şərait dünyanın bir-biri ilə mübarizə apararı iki əks qütbə parçalanmasına son qoyulmasına doğru atılan addımlardan sonra yarandı. Ölkələrin iqtisadiyyatlarının idarə edilməsində inzibati-amirlik sisteminin yəni planlı iqtisadiyyat tipli milli iqtisadiyyatların aradan çıxmasının nəticəsində demək olar ki, dünyada eyni iqtisadi bazisə əsaslanan ölkələrdən ibarət olan iqtisadi fəaliyyət prosesi üçün şərait yarandı. Bazar mexanizmlərinin tətbiqi və açıq bazar islahatların aparılması zərurəti daha da genişləndi. Böyük həcmərdə sərf edilən vəsaitlər, güc tələb edən elmi-texniki tərəqqi də inteqrasiyanı daha da gücləndirdi. Ölkələrin iqtisadiyyatın dünyəviləşməsinə doğru artıdığı şəraitdə, iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin milli-dövlət forması onun səmərəliliyini məhdudlaşdırır. İqtisadi fəaliyyətin beynəlxalq təşkilinin yeni formaları, yeni inkişaf yolları axtarılır. İqtisadi fəaliyyətin beynəlmilləşməsi xalqlar və ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrinin inkişafı, təkrar istehsal prosesinin milli sərhədlər çərçivəsini aşması deməkdir. XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq müxtəlif regionlarda inteqrasiya meyilləri sürətlə müşahidə olunmağa başladı. 1958-ci ildə Mərkəzi Amerika ölkələri arasında azad ticarət və iqtisadi inteqrasiya haqqında razılaşma imzalanmışdır (Tequisiqalplar müqaviləsi), 1959-cu ildə Qərbi Afrika valyuta ittifaqı yaradılmış, 1960-cı ildə Latın Amerikasını azad ticarət əsasları, Mərkəzi Amerika ümumi bazarı yaradıldı. Onların bəziləri iqtisadi fəaliyyət mexanizminə malik olmadıqlarından və digər səbələrdən ləğv olundu, bəziləri isə daha da genişləndi. İnteqrasiyanın hərəkətverici qüvvələrini, mexanizmlərini aydınlaşdırmadan XX əsrin 80-90-cı illərindən başlamış Avropa ölkələrindəki milli iqtisadiyyatların genişlənməsi və qovuşmasında və milli iqtisadi siyasətlərinin əlaqələndirilməsində görünən inteqrasiya proseslərinin səbəblərini başa düşmək mümkün deyildir. Müharibədən sonrakı dövrdə ticarətin

liberallaşması inteqrasiya proseslərinin inkişafında həlledici rol oynadı, buna baxmayaraq bəzi inteqrasiya sxemlərinin özünü doğrultmadığı hallarda oldu. Avropa ittifaqının timsalında inteqrasiya proseslərinin inkişafı qnuna uyğunluqların dərk etmək, onun yaranması mexanizmlərini təhlil etmək olur. Təbii haldır ki digər regionlardakı, Asiyada və Afrikadakı inteqrasiya proseslərindəki təcrübələrdə nəzərə alınmışdır.

Beynəlxalq inteqrasiya özünü tənzimləmək və inkişaf potensialı olan milli təsərrüfatçılıq sistemlərinin yaxınlaşması, bir-birinə uyğunlaşması və qovuşmasının istiqamətləndirilən obyektiv prosesidir. Beynəlxalq inteqrasiyanı ancaq kortəbii bazar və yaxud da şüurlü tənzim olunan proses kimi nəzərdən keçirmək olmaz . Beynəlxalq inteqrasiyanın əsasında beynəlxalq əmək bölgüsü və təsərrüfatçılıq subyektinin iqtisadi maraqları dayanır. Beynəlxalq inteqrasiyanı onu təşkil edən obyektiv və subyektiv cəhətlərin vəhdəti şəklində nəzərdən keçirmək lazımdır. Beynəlxalq inteqrasiyanın başlanğıc nöqtəsi təsərrüfat subyektləri səviyyəsində mövcud olan beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdir ki, bular da üfqi və şaquli istiqamətlərdə inkişaf edərək daha da dərinləşməklə milli təsərrüfatların tədricən qovuşmasını təmin edirlər. Bunun ardınca isə dövlətin iqtisadi , hüquqi, sosial və digər sistemlərin qarşılıqlı uyğunlaşmalarının həyata keçirilməsi prosesi labüd olur. Yaranmış uyğunlaşma prosesi hətta idarəetmə strukturlarını da əhatə edir və onların əlaqələnməsini tələb edir. Beynəlxalq inteqrasiyanın əsas məqsədi, beynəlxalq miqyasda istehsal və istehlak fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi əsasında təklif olunan əmtəə və xidmətlərin çeşidinin və həcmnin sürətli artırılmasıdır. Avropa Birliyinin təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, burada baş verən inteqrasiya proseslərinin başlanğıcında təkəcə kortəbii bazar prosesləri dayanmamışdır. Təsərrüfatlar arasında əlqələrin dərinləşməsinə uyğun olaraq formalaşan təsərrüfat kompleksi miqyasında Avropa Birliyi dövlətləri və müvafiq orqanları tərəfindən iqtisadi proseslərin birgə tənzimlənməsinə və qarşılıqlı adaptasiyasına tələb aydın nəzərə çarpır. Belə tənzimləmənin məqsədi, milli iqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı mübadilə və qarşılıqlı fəaliyyətə mane olan milli

arakəsmələrin aradan qaldırılması və təsərrüfatçılıq üçün əlverişli şəraitin yaradılması, rəqabət üçün qapıların açılmasıdır. Bu vahid iqtisadi məkan üçün daxili və xarici makroiqtisadi siyasətin harmoniyası və razılaşdırılması əsasında, birgə müəyyənləşdirilmiş iqtisadi və sosial prioritetlərə uyğun kortəbii prosesləri müvafiq istiqamətə yönəltməyi nəzərdə tutur. Bununla da inteqrasiya proseslərinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə yeni stimullar yaranır.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin inteqrasiyasının inkişafının praktiki zəruriliyinin dərk edilməsi və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasına hələ XX əsrin 50-60-cı illərində qərb iqtisadçıları tərəfindən cəhd olunmuşdur. Bir qrup iqtisadçılar (R.Şuman, M.Paniç, P.Robson və b.) bu məsələnin təhlilində, ancaq gömrük ittifaqı daxilində iqtisadi şərtlərə baxmağı əsas götürürlər (ticarət maneələrinin aradan götürülməsini, əlaqələndirici rəqlamentlərin tətbiqi və digər məsələlər). Burada inteqrasiya nəticəsində bazarların genişlənməsi mümkün olur ki bu da əmtə axınlarının artmasına səbəb olur. Bu yanaşmalar çərçivəsində iki yeni anlayış – “ticarət prinsiplərinin işlənilib hazırlanması və əmtə axınlarının yaradılması” həmçinin “ticarətin diversifikasiyası və əmtə axınlarının diversifikasiyası” müəyyənləşdirilmişdir. Bu yanaşmalara görə inteqrasiya prosesi nəticəsində inteqrasiya qrupuna daxil olan ölkələr arasında yeni əmtə axınları yaradılır ki, ölkə daxilində analoji məhsulların bahalı istehsalını ixtisar etməyə imkan verir. Bunun da nəticəsində inteqrasiya qrupu daxilində istehsal olunan məhsullar üçüncü qrup ölkələrdən idxal olunan məhsulları əvəz etməyə başlayır. Beləliklə inteqrasiya daxilində “əmtə axınlarının yaradılması” istehsalın həcmində artmasına, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, inteqrasiyaya daxil olan ölkələrin müxtəlif istiqamətlər üzrə ixtisaslaşmasını sürətləndirilməsinə səbəb olur. Lakin bu nəzəriyyə müəyyən nöqsanlara malikdir. Əslində bu standart şəraitin olmasını nəzərdə tutur. Təcrübədə isə real şərait əksər hallarda tamamilə fərqləndiyindən inteqrasiyada iştirak edən dövlətlərdən heç də hamısı eyni dərəcədə səmərə götürə bilmirlər.

Digər iqtisadçılar (L.Keohan, M.Düyüvatrion və b.) isə qeyri-iqtisadi xarakterli amillərin üstünlüyünü əsas götürmüşlər. Onların fikirlərinə görə inteqrasiya qrupları

iştirakçı dövlətlərinə daha inamlı müdafiə qabiliyyəti yaratmağa imkan verirlər. Digər yanaşmaya görə isə ,inteqrasiya olunmuş sistemlərin yaradılması, ümumi məqsədlərin müəyənləşdirilməsinə və onlara nail olmağa imkan verir (məs. işsizliyin aradan qaldırılması ,istehsalın həcmnin artırılması, sosial sabitliyin təmin olunması vəs.). Qeyd olunur ki, inteqrasiya olunmuş sistemlər daxilində dövlətin rolunun artırılması, onların köməkliyi ilə ümumi bazarların yaradılmasına, optimal qərarların qəbul edilməsinə köməklik göstərir ki, bu da əmtəə istehsalının səmərəliliyinin artmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, onlar sübut etməyə çalışırlar ki, inteqrasiya olunmuş dövlətlərin azad ticarət siyasəti yeritməsindən həmin dövlətlərin gömrük birlikləri siyasətini yürütməsi daha məqsədəuyğundur. Bu yanaşmanı tənqid edənlər göstərir ki, iştirakçı dövlətlər öz ölkələrinin mənafeələrinə daha çox üstünlük vermələrindən, öz ölkələrində səmərəliliyin daha yüksək olmasına çalışmalarından, belə birliklərdə narazılıqlarsız ötürmək mümkün olmayacaqdır.

Müasir inteqrasiya proseslərinə dair yanaşmalara qısa nəzər saldıqda iki əsas cəhəti qeyd etmək mümkündür: Birincisi müxtəlif istiqamətli çoxlu sayda konsepsiyaların olmasına baxmayaraq, inteqrasiya haqqında vahid nəzəriyyə yoxdur. Beləki tədqiqatçılar hələ bu sualın cavabını tapa bilməyiblər, yəni inteqrasiya daxil olan ölkənin hər hansı birinin bu inteqrasiyaya daxil olmayan digər ölkədən üstünlüyü nədən ibarətdir?; İkinci bir sıra nəzəri qruplaşmalarda mühüm amil olan, vaxt amili nəzərdən qaçırılır. Belə ki müxtəlif zaman kəsiyində hər bir milli iqtisadiyyatın inteqrasiyaya can atmasında müxtəlif motivləri və arqumentləri ola bilər.

İnteqrasiya prosesinin başlamasının müəyyən şəraiti və bir sıra hazırlıq şərtlərinin olması labüddür. Bu şərtlər və şəraiti təşkil edən amillərdən ən mühümləri aşağıdakılar hesab olunur:

- inteqrasiya olunan ölkələrin təxminən eyni inkişaf səviyyələri;
- iştirakçı ölkələrin iqtisadi yüksəliş sürətinin yuxarı olması
- iştirakçı ölkələrin coğrafi yaxınlığı;
- inteqrasiya olunan dövlətlərin rəhbərlərinin siyasi iradəsinin olması;

-iştirakçı dövlətlərin qovuşmasını təmin edəcək,iki-üç dövlətdən ibarət dövlətlər birliyinin olması.

Beynəlxalq inteqrasiya öz inkişafında onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən ibarət müxtəlif mərhələlər keçmişdir. Bu təkcə ticarətin və yaxud digər iqtisadi fəaliyyətin həcmi məsələsi olmayıb,həmçinin milli təsərrüfatlararası əlaqələrin sabitliyi,əhatə etdiyi sferalar,qarşılıqlı əlaqələrin intensivliyi səviyyəsi və inteqrasiya proseslərinin dərinliyini də özündə birləşdirir.Təbii haldır ki, hər bir mərhələnin əlamətləri tədricən qəralaşır. Müasir beynəlxalq inteqrasiya nəzəriyyəsində və praktikasında inteqrasiya proseslərinin inkişafının 5 pilləsini və yaxud da ardıcıl mərhələsini fərqləndirirlər: azad ticarət zonası; gömrük ittifaqı; ümumi və yaxud vahid bazar; iqtisadi birlik; iqtisadi və valyuta ittifaqı.Qeyd etmək lazımdır ki,bu beş mərhələnin 4-nü keçib və beşinci mərhələsində olan yeganə beynəlxalq inteqrasiya qrupu Avropa ittifaqıdır.Digər beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya qruplarından əksəriyyəti ancaq birinci, bəziləri isə ikinci mərhələdədirlər.Bu məsələni daha dərinləndirən dərk etmək üçün inteqrasiyanın hər mərhələsində qlobal iqtisadi məsələlərin məzmunu, xüsusiyyətləri və əsas mexanizmlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Beynəlxalq inteqrasiyanın inkişafında məntiqi və xronoloji mərhələ azad ticarət zonası hesab olunur. İndiki dövrdə bu imtiyazlı zona daxilində əmtələrlə beynəlxalq ticarət tarif və qeyri tarif məhdudiyyətlərindən azaddır. Adətən müvafiq zona haqqında konkret razılaşmada bir neçə il ərzində sənaye məhsullarının sərbəst ticarət zonasını yaradarkən qarşılıqlı surətdə gömrük rüsumlarının və digər qeyri-tarif məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının liberallaşdırılması məhdud xarakter daşımaqla gömrük nomenklaturasında bir neçə bəndi əhatə edir. Belə yanaşma Avropa İttifaqı qərarlaşarkən həyata keçirilmiş və hal-hazırda NAFTA, MERKOSUR birlikləri üçün də aktualdır. Şimali və Cənubi Amerikadan 34 ölkəni özündə birləşdirən irimiqyaslı sərbəst ticarət zonası bu ölkələrin 2001-ci ilin aprelində Kanadada Kvebekdəki toplantısının qərarına uyğun olaraq yaxın illərdə yaradılması nəzərdə tutulur. Nəhayət son dövrlərdə 15 ölkəni birləşdirən Latin Amerikasını iqtisadi birliyinin yaradılması üçün müvafiq addımlar

atılmışdır. Sərbəst ticarət zonasının yaradılması haqqında razılıq adətən gömrük rüsumlarının qaldırılmasının qarşılıqlı yerinə yetirilməli tələblərin qoyulmasına əsaslanır ki, buna uyğun olaraq tərəfdaş ölkələr birtərəfli qaydada gömrük rüsumlarını qaldırmaq və yaxud da yeni ticarət maneələri qurmaq imkanından məhrum olurlar. Gömrük rüsumlarını artırmaq və yaxud da xüsusi müdafiə tədbirləri tətbiq etmək imkanı olduqda bu tədbirlərin şərtləri, müddəti, fəaliyyəti, aid olduğu sferalar həmçinin rüsumların kəmiyyəti sərbəst ticarət zonasının yaradılması haqqında razılaşmada nəzərdə tutulmalıdır. Belə razılaşmaların üstün cəhətləri kimi iştirakçı dövlətlərin ticarət siyasətlərinin sabit və gözlənilə bilən xarakterə malik olmasıdır. Sərbəst ticarət zonasının fəaliyyəti ölkələrə imkan verir ki, ÜTT – nin Uruqvay raundu(1986–1994) çərçivəsində üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri dəqiq yerinə yetirsinlər və bütün xarici iqtisadi fəaliyyət sistemini təkmilləşdirərək beynəlxalq təcrübəyə daha çevik uyğunlaşsınlar. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst ticarət zonasının iştirakçısı olan dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti və müvafiq sahələrə fəaliyyətlərin tənzimlənməsi daimi fəaliyyət göstərən milli idarəetmə sistemlərini yaratmadan baş verir. Bütün qərarlar iştirakçı dövlətlərin yüksək vəzifəli şəxsləri tərəfindən qəbul olunur. Bu qərarlar məcburi xarakter daşıyır ki, bunulada tərəflərin addımlarının əlaqələndirilməsi təmin olunur. Hüquqi nöqtəyi-nəzərdən beynəlxalq razılaşmalar, daxili qanvericilik aktlarına nisbətə üstünlüyə malik olur. Azad iqtisadi zonaların yaradılmasında yaxınlaşmanı ləngidən, lakin böyük zərərverici əhəmiyyət daşımayan nöqsanlar da aşkar olunmuşdur. Azad ticarət zonasının yaradılması daxili bazarda rəqabəti gücləndirir ki, bu da heç də həmişə milli sənaye məhsulunun texniki səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəlməsinə yaxşı təsir göstərmir. Beləki idxalın liberallaşması xaricdən gələn yüksək keyfiyyətli və rəqəbət qabiliyyətli məhsullarla rəqəbətə tab gətirməyən bir sıra milli məhsul istehsalçıları üçün təhlükə yaradır və onların müflis olmasına səbə olur. Əgər dövlət tərəfindən müvafiq dəstək olmazsa, xarici istehsalçılar onların öz məhsullarını ixrac edə bilməkləri bir yana qalsın öz milli bazarlarından sıxışdırıb çıxara bilərlər. Bundan

əlavə xarici şirkətlərin daxil olduqları ölkənin sənaye strukturlarında möhkəmlənib qalmaq təhlükəsini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Beynəlxalq inteqrasiyanın sonrakı pilləsi gömrük ittifaqıdır. Bunu bir və ya bir neçə dövlətin öz aralarında ticarətdə gömrük rüsumlarını ləğv etmək haqqında razılaşması, kollektiv proteksionizm kimi müəyyənləşdirmək olar. QATT-ın müvafiq maddəsinə uyğun olaraq gömrük ittifaqı bir neçə gömrük ərazilərinin biri ilə əvəz olunması olub bütün gömrük rüsumlarını tam ittifaq daxilində ləğv edərək, ittifaq xaricində vahid gömrük tariflərinin tətbiq edilməsidir. Bir sıra nəşrlərdə azad ticarət zonasına və gömrük ittifaqlarına dəqiq olmayan təriflər verilir. Bunlar arasında əsas fərq kimi azad ticarət zonalarında gömrük tariflərinin tədricən azaldılması və qeyri tarif manelərinin aradan götürülməsi və s götürülür. Azad ticarət zonasının son məqsədi üzv ölkələr arasında gömrük tariflərisiz ticarəti təmin etməkdir. Gömrük ittifaqında isə gömrüksüz ticarət üzv ölkələr arasında mövcuddur, kənar ölkələrə isə vahid gömrük tarifləri tətbiq olunur. Həmçinin QATT-ın həmin maddəsində qeyd olunur ki, gömrük ittifaqı ilə azad ticarət zonası arasında başlanğıcda elə də fərq olmasa da, azad ticarət zonasında üzv dövlət özü özünün xarici iqtisadi siyasətini müəyyənləşdirir, gömrük ittifaqında gömrük tarifləri, qayda və prosedurlar isə bütövlükdə koordinasiya olunduğundan inteqrasiya quruluşu kimi daha irəli getmiş və daha təkmil forma hesab olunur.

Gömrük ittifaqı daxilində iştirakçı dövlətlərin istehsal və istehlakının quruluşunda ciddi dəyişikliklər baş verir. Vahid xarici ticarət siyasətini yeridilməsi (proteksionist tədbirlər vəs) nəticəsində ölkələr arasında əmtəə axınları tənzim olunur və nəticədə ehtiyatların, istehsalın və istehlakın, hərəkət istiqamətlərində dəyişiklik üçün təkan əmələ gəlir. Bir sıra qərb mütəxəssislərinin fikrincə gömrük ittifaqı daxilində “müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə” uyğun olaraq istehsalda müvafiq rasionallıq əmələ gəlir. Prinsip ehtibarı ilə gömrük ittifaqında hadisələrin əsasən iki variantdan biri üzrə inkişafı mümkündür: gömrük ittifaqı yaranandan sonra hər hansı əmtəyə onun sərhədlərində qoyulan gömrük tarifləri ya əvəlkindən aşağı yaxud da yuxarı ola bilər. Əgər xarici tariflər yüksəkdirsə, onda gömrük ittifaqının üzvü olan dövlət xarici

mənbələrdən imtina edərək ,ittifaq yaranmazdan əvvəlkindən nisbətən baha olan ittifaq daxili ehtiyatlardan istifadə etməli olacaqdır.Əgər xarici tariflər əvvəlkindən aşağıdırsa,onda üzv dövlət öz iqtisadiyyatını xarici tərəfdaşlara yönəltməlidir.Bu tədbirlər ittifaq daxilində və xaricində rəqabət şəraitinin kəşginləşməsi üçün həyata keçirilirki, daha rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal olunsun.Beləliklə xarici tariflərin tənzimlənməsi inteqrasiya proseslərinin inkişafına xidmət göstərir.Təcrübə göstərir ki, bütövlükdə tənzimləmə daxili əmtəə və xidmət bazarının inkişafına yaxşı təsir göstərir.Qiymətlərin aşağı düşməsi və yaxud da onların artması ləngiyir,əmtəə istehsalçıları arasında rəqabət güclənir.Gömrük ittifaqlarının tərkibində təbii ehtiyatlarla zəngin olan iri dövlətlər olduqda bu ölkələrin ümumi inkişafı daha yaxşı gedir.Belə hallar da əlverişli şərait yaratmaqla xarici investorları daha keyfiyyətlə cəlb etmək olur ki, bu da bütövlükdə iqtisadi artıma şərait yaradır. Gömrük ittifaqlarının fəaliyyət göstərməsi inteqrasiya proseslərinin idarə edilməsinə yanaşmada dəyişiklik etməyi tələb edir.Qeyd etməliyik ki,azad ticarət zonasının yaradılması daimi fəaliyyət göstərən idarəetmə orqanının mövcudluğunu nəzərdə tutmur. Gömrük ittifaqlarında isə tənzimləyici institutların mövcudluğu zərurətə çevrilir. Belə ki:

- Vahid rüsum dərəcələrinin tətbiqinə və birgə koordinasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın əksər sahələrinin inkişafına baxışlara əsaslı dəyişiklik edilməsini tələb edir;
- Makroiqtisadi səviyyədə hər bir sahənin inkişafının koordinasiya edilməsi zərurətə çevrilir ki, bu da nəticədə digər müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olur və digər fəaliyyət sferalarında xüsusən də, sosial sferada müxtəlif cür məsələlərin həll edilməsini tələb edir;
- Nəyin ki, gömrük tarif siyasəti sahəsində irimiqyaslı razılaşmalara zərurət yaranır, həmçinin daxili bazarların yeni yaranan ümumi maraqlara uyğunlaşdırılması və yaxud da əlaqələndirilməsi lazım gəlir.

Beləliklə, istehsalın və xarici ticarətin ayrı-ayrı sferalarının fəaliyyətinə nəzarət edən, əlaqələndirən milli orqanların yaradılması məsələsi ortalığa çıxır. Real gömrük

ittifaqları pulsuz çətin ki keçinə bilərlər. Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük ittifaqının fəaliyyət göstərməsi heç də bütün istehsal və istehlak olunan əmtəələrin hamısı üçün gömrük tariflərinin eyniləşdirilməsini nəzərdə tutmur. Bu mərhələdə inteqrasiya fəaliyyəti sferasının müxtəlif sahə və bölmələri tədricən düşməyə başlayır

Valyuta maliyyə sahəsində işlər daha mürəkkəbdir. Bu sferada da inteqrasiya getməsinə baxmayaraq ilk dövrlərdə xidmət amili kimi rol oynayır. Adətən gömrük ittifaqları daxilində yarana maliyyə institutları, banklar, sığorta şirkətləri ikinci dərəcəli rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, gömrük ittifaqından kənarında ümumi gömrük tarifləri siyasətinin müəyyən istiqamətləri olan müdafiə sənayesi, energetikanın ayrı – ayrı sahələri və s. qalır.

Beynəlxalq inteqrasiyanın daha yüksək pilləsi vahid bazardır. Hal hazırda inteqrasiyanın inkişafında bu mərhələ ancaq Avropa Birliyində formalaşmışdır ki, onun da təcrübəsi əsasında praktiki nəticələr çıxarılır və qiymətləndirilmələr aparılır. Yəqin ki, gələcək perspektivlərdə belə digər inteqrasiya quruluşlarının inkişafı nəticəsində bu qruplaşmalara xas olan və Aİ təcrübəsindən fərqli olan yeni hallar meydana çıxacaqdır.

Gömrük ittifaqının vahid bazara inkişaf edərək keçməsinə həm iqtisadi amillər, həm də siyasi amillər səbəb olur. Gömrük ittifaqında aradan qalxan və mübadilənin inkişafına mane olan gömrük tariflərindən başqa texniki normalardakı fərqlər, milli əmtəə markalarının qanunverçilik müdafiəsi və s. kimi qeyri-tarif maneələri də mövcuddur. Prinsipcə Avropada gömrük ittifaqları yaradılarkən belə çətinliklərin yaranacağı qabaqcadan görünmürdü. Zəif iqtisadi artım dövrlərində milli maraqların müdafiəsi kimi fikirlər səsləndirilirdi. Ekspertlər qeyd edirlər ki, həqiqi vahid daxili bazarın yaradılması müxtəlif fəaliyyət sferasına aid olan çox böyük miqdarda qanunların və normaların uyğunlaşdırılması tələb olunur. Təcrübə göstərir ki, çox geniş dairəni əhatə edən məsələlərin razılaşdırılması çox mürəkkəb iş olub konsensusu heç də həmişə əldə etmək olmur.

Ümumi bazarın yaradılması nəhəng layihələrin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur ki, bunları da gömrük ittifaqı çərçivəsində həyata keçirmək mümkün deyil. Lakin

gömrük ittifaqı üzv dövlətlər arasında gömrük rüsumlarını aradan qaldıraraq digər dövlətlərlə münasibətdə vahid ticarət siyasətini tətbiq etməklə vahid bazara keçilməsinin şərtlərini yaratmış olur. Sonrakı vəzifə iqtisadiyyatın ayrı - ayrı bölmələrinin və sahələrinin inkişafının ümumi siyasətini işləyib hazırlamaqdır. Bu sahələri seçərkən onların iqtisadi inteqrasiyanı nə dərəcədə möhkəmlədəcəyi əsas götürülməli həyata keçirilmiş tədbirlərin konkret insanların ehtiyaclarına necə təsir göstərəcəyi nəzərə alınmalıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, vahid bazara keçərkən seçilmiş sferalar kimi kənd təsərrüfatı və nəqliyyat müəyyən olmuşdür. Növbəti mühüm məsələ kapitalın iş qüvvəsinin xidmət və informasiyanın əmtəələr kimi maneəsiz sərbəst hərəkəti üçün şəraitin yaradılmasıdır. Vahid bazarın yaradılmasında həll olunması növbəti məsələ sosial və regional inkişafa təsir göstərən ümumi fondların yaradılmasıdır. Bu tədbir inteqrasiya proseslərinin üstünlüklərini real hiss etməyə imkan verən hər bir istehlakçının maraq və ehtiyaclarının alınmasına şərait yaradır.

Prinsip etibarını ilə vahid bazarın qurulması vahid iqtisadi hüquqi informasiya məkanının yaradılması ilə tamamlanmalıdır ki, bu da həmin inteqrasiya qruplaşmasının daha yüksək pilləsinə - iqtisadi birliyə keçməsinə təkan verməlidir. Hələlik Avropa ittifaqının mahiyyəti və mexanizmlərinə aid nəzəri baxışlar azdır, onun təcrübəsini ümumiləşdirmək və konkret nəticə çıxarmaq demək olar ki mümkün olmamışdır. Məlumdur ki, Avropada vahid bazar 93-cü illərin əvvəllərində yaradılmışdır və onun ardınca da iqtisadi və valyuta birliyinin yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Avropa İttifaqında iqtisadi birlik mərhələsi iqtisadi və valyuta ittifaqına keçid mərhələsi kimi nəzərdən keçirilir.

Qərbi avropada inteqrasiya proseslərinin ən mürəkkəb mərhələlərindən biri vahid bazardan iqtisadi ittifaq vasitəsi ilə vahid valyutaya və bunun əsasında ölkələrin vahid valyuta maliyyə siyasətinə əsaslanan iqtisadi və valyuta ittifaqına keçməsidir.

1993-cü ildə Avropa ittifaqında əmtələrin, kapitalın və iş qüvvəsinin sərbəst hərəkətini nəzərdə tutan vahid bazarın yaranması başa çatdı. Artıq avropa ölkələrinin bir-birindən asılılığının yeni səviyyəsinin meydana gəlməsi həqiqətdir. 2000-ci ilin

məlumatlarına görə Avropa İttifaqının ixracatının 61,9% - i həmin birlik daxilinə edilmişdir. Getdikcə maliyyə sferasında tənzimləmələrin bütün birlik daxili ölkələr üçün aparılması daha qəti zərurətə çevrilirdi. İqtisadi ittifaq indi ayrı-ayrı ölkələrin müxtəlif maliyyə-kredit siyasətlərinin olması şəraitində sürətlə inkişaf etmək iqtidarında deyildir. Müxtəlif pul nişanlarının olması və bunlara xidmət edən tənzimləyici tədbirlər iqtisadi ittifaqın inkişafına mane olan elementlərə çevrilmişdir. Vahid bazarın yaradılması sosial-iqtisadi sferada uzunmüddətli və vacib problemlərin yaranması ilə yanaşı baş verirdi ki, bunları da kollektiv tənzimləmə mexanizmləri olmadan həll etmək mümkün deyildi. Söhbət işsizlik, inflyasiya, pensiya təminatı kimi problemlərdən gedir. Bura həmçinin, elm və texnika sahəsində vahid siyasətin aparılmasını da daxil etmək lazımdır. Təcrübə göstərdi ki, Avropa İttifaqı ölkələrində iqtisadiyyatın və maliyyənin sağlamlaşdırılmasını qısa müddətə və bütün ölkələrdə eyni vaxtda aparmaq daha da sərfəlidir. İnteqrasiyanın yeni səviyyəsinin həm bura daxil olan ölkələr, həm də ayrı-ayrı biznes vahidləri üçün əhəmiyyəti əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

-makroiqtisadi səviyyədə Avropa ittifaqı ölkələrində vahid büdcə intizamının olması və pul bazarının eyniləşdirilməsi imkan verdi ki, infilyasiya ilə inamlı mübarizə aparılsın və faiz səviyyələri endirilsin. Nəticə də tədricən vergilərin azaldılması əsasında istehsalın artımına və işlə təmin olunmanın yüksəlməsinə, dövlətin maliyyəsinin sabitləşməsinə nail olunsun. 1993-1997-ci illər ərzində infilyasiyanın orta artım sürəti 4.1-dən 1.9 düşdü, faiz səviyyəsi isə 8.0%-dən 6.2% endi, büdcə kəsiri isə 6.1%-dən 2.4%-ə qədər azaldı.

-iqtisadi agentlər üçün vahid valyuta pul-kredit və valyuta siyasətinin vahid tənzimlənməsi deməkdir ki, bu isə valyuta əməliyyatları üzrə xərclərin azalması, qiymət və valyuta riskinin aşağı düşməsi, vəsaitlərin dövriyyəsinin sürətlənməsi və buna görə də dövriyyə kapitalında bu işə xidmət edən əməliyyatçılara tələbatın azalmasına səbəb olurdu. Bütün bunlar sahibkarlıq mühitinin dahada əlverişli olmasına səbəb olurdu. Milli valyutaların vahid valyutaya avroya dəyişdirilməsi rəqabəti gücləndirdi. Qeyd olunmuş məzənnə aşağı faiz dərəcələri ilə əlaqələndirildikdə

təsərrüfatçılıq konyukturasının daha əlverişli və sabit olmasına imkan verir, vahid valyuta (avro) dollar və iyənə qarşı rəqabətdə daha möhkəm dayanır və rəqavətqabiliyyətliliyini göstərə bilər. Nəticə də ölkələr valyutanın qeyri-sabitliyi ilə əlaqədar, onun stabilləşdirmək üçün çəkilən xərclərdən azad oldular.

Beləliklə dünyada qüvvələr balansında kəskin dəyişiklik baş verdi, Avropada siyasi vəziyyət dəyişdi. Valyuta və iqtisadi ittifaq Qərbi Avropa iqtisadiyyatı üçün əlavə üstünlük yaradır ki, bundan da sonrakı onilliklərdə istifadə olunacaqdır.

1.2 Transmilliləşmənin nəzəri – metodoloji əsasları

Transmilliləşmə - (ingiliscə - transnationalization - transmilliləşmə) – nəhəng şirkətlər arasında həyata keçirilən dövlətlərarası inteqrasiya formasıdır. Bu zaman kapitalın çox olduğu ölkədən onun defisiti olan ölkəyə hərəkəti baş verir. Özəl kapitalların beynəlxalq əlaqələri transmilli şirkətlərin fəaliyyətində öz təşkilati ifadəsini tapmışdır.

Beynəlxalq şirkətlərin yaranması dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafının nəticəsi olmaqla yanaşı, onların inkişafının güclü amili və vasitəçisi kimi də çıxış edir. Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin böyük firmaları keçən əsrdə böyük müvəfəqiyyətlər əldə edə bildilər. Nəhəng firmaların əlində böyük miqdarda maliyyə resursları toplanmışdı və ölkə daxilində onlardan tam və səmərəli istifadə etmək həddi tükənməkdə olduğuna görə kapital sahibləri pulu ölkənin xaricində yerləşdirmək və daha yüksək gəlir əldə etmək ideyalarını öz hökumətlərinin dəstəyi ilə həyata keçirməyə başladılar. Bu cür ideyaların ortaya çıxması və reallaşmağa başlaması XX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Lakin kapitalın xarici ölkələrdə yerləşdirilməsinin dünya iqtisadiyyatına güclü təsiri əsrin ikinci yarısında əyani nəzərə çarpmağa başladı. Məhz bu dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin xaricdə fəaliyyət göstərən sənaye, bank və digər strukturlarının sayı 10 minə ötmüşdü. Getdikcə onların içərisindən çox da böyük olmayan qruplar daha fəallaşmağa başladılar və özlərinin istifadə etdikləri yeni üsulların hesabına böyük

müvəffəqiyyətlər əldə etdilər. Bunları sonralar transmilli korporasiya adlandırmağa başladılar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən yaranmağa başlamış beynəlxalq şirkətlər kifayət qədər uzun təkamül yolu keçmişlər. Bu inkişaf prosesi zamanı onların forma və fəaliyyət sferaları, şirkətdaxili strukturları və strategiyaları dəyişmişdir.

Beynəlxalq şirkətlərin yaranmasının birinci mərhələsi – (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəli) sənaye inhisarlarının transmilli fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Bu inhisarlar müstəmləkələrin xammal bazalarını öz maraqlarına daxil edərək onların siyasi asılılıq münasibətlərini iqtisadi asılılıqla tamamladılar. Onlar öz əlaqələri ilə bir çox ölkələri birləşdirdilər və son nəticədə dünya kapitalist təsərrüfatının yaranmasına gətirib çıxardılar.

İkinci mərhələ (birinci və ikinci dünya müharibəsi arasındakı dövr) ikinci dünya müharibəsinə hazırlığın, hərbi məqsədlərə yönəlmiş dövlət xərclərinin artımının, beynəlxalq şirkətləri hərbi-sənaye transmilli şirkətləri formasında inkişafına gətirib çıxarması ilə xarakterizə olunur.

Üçüncü mərhələ (1950-60 cı illər) zamanı həm baş şirkətin mənşə kapitalı üzrə, həm də fəaliyyət sferası üzrə inteqrasiya olunan beynəlxalq şirkətlər intensiv surətdə inkişaf etmişlər. 1960-cı illərə qədər istehsalın inteqrasiyası həm üfüqi, həm də şaquli istiqamətdə getmiş, xammal dünya bazarlarından əlavə, sənaye əmtəələrinin dünya bazarları yaranmışdır. Bazarın əldə edilməsi, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin yüksək həyat standartlarına malik istehlakçıları üçün kütləvi tələb əmtəələrinin istehsalı və çirkli və əməktutumlu istehsalların inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməsi beynəlxalq şirkətlərin inkişafının strateji məqsədlərinə çevrildi.

Dördüncü mərhələdə (1960-1970-ci illər) beynəlxalq şirkətlər elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərindən, istehsalın ölkələrarası kooperasiyasının üstünlüklərindən və öz ölkələrinin hökumətlərinin dəstəyindən istifadə edərək inkişafın əsasını öz fəaliyyətlərinin xarici iqtisadi sferasına istiqamətləndirdilər. Bu sfera onların əsas gəlir mənbəyinə çevrildi. Bu dövrdə beynəlxalq şirkətlərin xarici filial və

müəssisələri ana şirkətlə istehsal, satış, idarəetmə sferasında vahid standart və prinsiplər üzrə işləyərək qəbuledici ölkələrdə formalaşmış mənfi münasibətləri yeni milliləşməni aradan qaldırmağa və bu ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının üzvi hissəsi olmağa səy göstərirdilər. Bir çox beynəlxalq şirkətlər bu məqsədlə çirkli istehsalın inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməsi strategiyasından imtina etdilər, milli kadrlardan istifadə edərək elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinin bu ölkələrə gətirilməsinə yardım etməyə başladılar. Onlar yerli firmalarla əməkdaşlıq əlaqələri quraraq sonradan onları öz tərkiblərinə daxil etməyə başladılar. Bu mərhələdə beynəlxalq şirkətlər aşağıda göstərilən keyfiyyətə vacib digər cəhətləri də əldə etməyə başladılar:

- dəqiq sahə orientasiyasından imtina edildi;
- sənaye kapitalı maliyyə və ticarət, elm kapitalı ilə daha sıx birləşməyə başladı;
- istehsalın unifikasiyası və standartlaşdırılması, elmi-texniki tədqiqat prosesləri aktivləşdi.

Beynəlxalq şirkətlər yuxarıda sadalananların bazasında beynəlxalq istehsal kompleksinə çevrildilər.

Müasir beşinci mərhələdə (1980-ci illərdən indiyə qədər) beynəlxalq şirkətlərin yeni forması – qlobal şirkətlər meydana gəlmişdir. Onların keyfiyyət fərqləri aşağıdakılardır:

- Onlar ümumdünya qlobal çərçivədə fəaliyyət göstərirlər. Bu strategiya dünya bazarının əldə edilməsinə deyil, istehsal və məhsulun reallaşdırılmasında əsas dünya təsərrüfatı mövqelərinin əldə edilməsinə yönəlmişdir. Bu strategiyaya istehsal, elmi-texniki tədqiqatlar və onların nəticələrinin əyani tətbiqi, korporativ idarəetmə, əmtəə və xidmətlərin yeni növlərinin istehsalı, qlobal marketing və satışdan sonrakı xidmət, istehlakçılarla (real və potensial) daimi əlaqə aiddir.
- Onlar istehsalın qlobal amillərindən (kapital, işçi qüvvəsi, təbii resurslar, sahibkarlıq bacarıqları) istifadə edirlər. Hesablamalar göstərir ki, dünyanın ən iri 350 şirkəti qlobal potensialın 40%-ni və texnoloji yeniliklərin 80%-ni öz əllərində cəmləşdirmişlər.

- Onlar dünya ölkələrinin əksəriyyətində yerləşən qlobal beynəlxalq istehsal sistemini yaratmışlar.

Qərbin elm dairələrində dünya iqtisadiyyatının transmilliləşməsinin bir sıra konsepsiyaları mövcuddur. Onların arasında üç ən populyarını ayırmaq olar:

- Birinci: - Böyük Britaniya professoru C.Danninqin Firma artımı nəzəriyyəsi. Böyük Britaniya Redinq Universitetinin professoru C.Danninqin nəzəriyyəsinin mahiyyəti firmanın müvəffəqiyyətli fəaliyyəti ilə xarici bazara çıxış arasında birbaşa əlaqənin mövcud olması fikrindən ibarətdir. Bu nəzəriyyəyə görə, əgər bazar genişlənsə, deməli firma da artmalı və inkişaf etməlidir. Əgər firmanın artımı dayanırsa o, sadəcə məhv olur. Lakin əmtəə bazarında daim mövcud olma proteksionizm səbəbindən çox çətinidir. Buna görə də, firma xaricdə kapital qoyuluşu həyata keçirməli, özünün filiallarını açmalıdır.

- İkinci: - Amerika iqtisadçıları R.Vernon və S.Haylerin Məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi. Bu iqtisadçılar trans milli şirkətlərin formalaşmasının zəruriliyi konsepsiyasını irəli sürmüşlər. Bu konsepsiya yeni məhsulun mənimsənilməsi səviyyəsindən asılı olaraq istehsalın ana şirkətdən xaricdə yerləşən qız filiallarına keçidini əks etdirir. İstehsalın bütün dövrü üç mərhələyə bölünür:

- İlk inkişaf mərhələsi: - Bu mərhələdə yeni məhsul mənimsənilir. Məhsul tələbin elastiklik səviyyəsi aşağıdır və buna görə də istehsala adətən daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, Yaponiya, Almaniya və s.) başlanılır;

- Yetkinlik mərhələsi: - Yeni məhsulun istehsalının inkişaf etməsi ilə, onun standartlaşması və istehsal dəyərinin aşağı düşməsi ilə, bu əmtəə istehsalı digər inkişaf etmiş ölkələrdə də təşkil olunur;

- İstehsalın bölgələşməsi mərhələsi: - Digər ölkələr də əmtəə istehsalı texnologiyasını mənimsədikcə, əmtəə daha aşağı xərclərin mövcud olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də istehsal olunmağa başlayır.

- Üçüncü: - Kanada iqtisadçısı A.Raqmenin Beynəlmilləşmə nəzəriyyəsidir. Bu iqtisadçı hesab edir ki, xarici bazar amillərinin təsirini aradan qaldırmaq üçün TMS-lər digər ölkələrdə filiallar açmaqla "özlərinin" xarici bazarlarını yaradırlar. Bu halda

ana şirkət və onun filialları arasında ticarət dünya qiymətləri ilə deyil, müqavilə sazişləri əsasında həyata keçirilir ki, bu da istehsalın səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir.

Beynəlxalq şirkətlərin inkişafının müasir mərhələsi təkcə qlobal şirkətlərin peyda olması ilə deyil, həmçinin fəaliyyətin təşkilində meydana gələn kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri ilə də xarakterizə olunur. Elmi-texniki inqilab və kəskin rəqabət şəraitində onların fəaliyyətinin əsas məqsədi heçdə maksimal mənfəət əldə etmək deyil. Bu göstərici əhəmiyyətliyinə görə hazırda 5-6-cı yerdə durur. Əsas məqsəd maliyyə davamlılığının və bazarın maksimumlaşdırılmasının təmin edilməsidir. Şirkətin vahid qlobal strategiyası çərçivəsində istehsal və satışın qlobal şəbəkəsinin yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman beynəlxalq şirkətlər istehsalın tam tsiklini bir ölkədə yaratmaqla qane olmayaraq qlobal şəbəkənin hər bir müəssisəsini ayrı-ayrı detal və komponentlərin daha rəşional istehsalda ixtisaslaşdırmağa səy göstərirlər. Bu zaman son yığım prosesi daha sərfəli yerdə yerləşən müəssisələrdə həyata keçirilir.

Beynəlxalq şirkətlər çərçivəsində beynəlxalq əmək bölgüsünün miqyasının genişlənməsi şirkətin dünyanən müxtəlif hissələri üzrə səpələnmiş bölmələrinin istehsal, qiymətləndirmə, satış və s. fəaliyyətlərinin üfüqi və şaquli inteqrasiyasına əsaslanır. Beynəlxalq şirkətlər tərəfindən yaradılan maddi və qeyri-maddi beynəlxalq istehsal da yeni keyfiyyətlər əldə etmişdir. Son onillikdə beynəlxalq şirkətlərin xidmət sferasına, o cümlədən informasiya, reklam, konsaltinq xidmətlərinə, elmin inkişafına birbaşa xarici investisiyaları intensiv surətdə artır. Beynəlxalq şirkətlərin hasilat sənayesinin inkişafında həyata keçirdikləri strategiya maddi, maliyyə və insan resurslarının keyfiyyətə yeni yeni qlobal kombinasiyasına əsaslanır və əməyin məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına istiqamətlənmişdir. Bəzi qiymətləndirmələrə görə, 2025-ci ildə hasilat sənayesinin payı dünya ÜDM-nin 10%-ni keçməyəcək, lakin, istehsalın səmərəliliyinin artımı hesabına dünya ehtiyacları tam olaraq ödəniləcək.

Beynəlxalq şirkətlərin bölmələri arasında şirkətdaxili ticarət intensiv surətdə inkişaf edir. O, hazırda bütün dünya ticarətinin 1/3-ni təşkil edir.

Beynəlxalq şirkətlər tərəfindən kapital ixracı təkcə xarici filialların sayının artırılmasına deyil, həm də müxtəlif ölkələrdə istehsalın təşkil və texnologiyasında olan fərqlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Şirkətin məhsul və xidmətlərinin keyfiyyəti istehsal yerindən asılı olmayaraq dünya standartlarına uyğun olmalıdır.

Beynəlxalq şirkətlər texnologiyaların işlənməsi, ötürülməsi və istifadə edilməsini adətən qapalı korporativ struktur çərçivəsində həyata keçirirlər. Eyni zamanda, rəqabət mübarizəsində meydana gələn risklərin azaldılması üçün birgə elmi-tədqiqat mərkəzləri və proqramları yaradılır, digər şirkətlərlə (həm partnyor, həm də rəqib) kəşifmə lisenziyalaşdırılması həyata keçirilir.

Beynəlxalq şirkətlər fəaliyyət formalarının diversifikasiyasını həyata keçirirlər. Xarici iqtisadi fəaliyyətin hibrid və ya kompleks formaları ən səmərəli forma hesab edilirlər. Dünya praktikasında “lifreksinq” – lisenziyalarla mübadilə, françayzing, əmtəə ixracı və birbaşa xarici investisiyaların kompleks birləşməsi getdikcə daha çox yayılır. Qeyri-maddi istehsal sferasında xarici iqtisadi fəaliyyətin müəyyən növündə (maliyyə, satış, idarəetmə, sığorta və s.) ixtisaslaşma meyli də gözə çarpır.

Müxtəlif milli və beynəlxalq mərkəzlərə məxsus beynəlxalq şirkətlərin birləşməsi və qovuşması və onların strateji sistem, ailə, alyans formalarında qarşılıqlı fəaliyyətlərinin güclənməsi baş vermişdir.

Dünyanın üçqütblü modelinə uyğunlaşmağa səy göstərən beynəlxalq şirkətlər ABŞ – Qərbi Avropa – Yaponiya triadasının hər bir mərkəzində ən azı bir iri koordinator-müəssisənin fəaliyyətini təşkil etməyə çalışırlar.

Beləliklə, müasir beynəlxalq şirkətlər öz fəaliyyət sferalarına görə beynəlmiləl olan iri sənaye-maliyyə birləşmələridir. Onlar dünya miqyasında mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və idarəetmə prinsipi üzrə qurulmuşlar və dünya ticarəti, kapital qoyuluşları, texnologiyalarla mübadilə, istehsal və elmi-texniki əməkdaşlıq, işçi qüvvəsinin miqrasiyası proseslərində aktiv surətdə iştirak edirlər. Onlar beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv meyllərindən aktiv surətdə istifadə etməklə dünyada

gedən beynəlmiləlləşmə prosesini gücləndirir, ümumdünya əmək bölgüsündə yeni sxemlərin meydana gəlməsinə təkan verirlər.

XX əsrin sonlarında beynəlxalq şirkətlər dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafının ən vacib elementlərindən birinə çevrildilər. Son illərdə onların sürətli inkişafı istehsalın və kapitalın beynəlmiləlləşməsi proseslərini, dünya təsərrüfatı əlaqələrinin qloballaşmasını əks etdirir.

Beynəlxalq şirkətlər bir tərəfdən sürətlə inkişaf edən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin nəticəsi olsa da, digər tərəfdən ona güclü təsir mexanizmi kimi də çıxış edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə aktiv surətdə təsir göstərməklə beynəlxalq şirkətlər yeni münasibətlər formalaşdırır, artıq formalaşmış münasibətlərin mahiyyətini isə dəyişirlər.

Dünya inkişafının təcrübəsi göstərir ki, istehsalın beynəlmiləlləşməsi prosesi beynəlxalq şirkətlərin yaranmasına təkan verən əsas amil olmuşdur. Xaricdə satışın genişləndirilməsinə və istehsalın təşkilinə yönəlmiş bu model beynəlmiləlləşmənin tarixən və məntiqi olaraq birinci forması - əmtəə ixracının beynəlxalq sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni formaları – lisenziyaların, ticarət markasının ixracı, birbaşa xarici investisiyalar ilə ardıcıl tamamlanmasını əks etdirir.

Ümumilikdə beynəlxalq şirkətlər bir sıra amillər kompleksinin təsiri altında yaranır ki, onların da sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- məhsuldar qüvvələrin inkişafı əsasında istehsalın və kapitalın beynəlmiləlləşməsi;
- kapitalın xaricə ekspansiyası, xaricdə müəssisə və filialların yaradılması;
- yüksək gəlirin əldə edilməsinə yönəlmiş səylər;
- beynəlxalq və milli məsşabda istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsinə aparan kəskin rəqabət;
- geoiqtisadi sərhədlərin əhəmiyyətinin azalması.

Beynəlxalq şirkətlərin yaranması birbaşa xarici investisiyalar ilə birbaşa əlaqədardır. Dünya təcrübəsində beynəlxalq şirkətə müxtəlif dünya ölkələrinə birbaşa investisiyaları həyata keçirən iri şirkətin struktur təşkil forması kimi baxılır. Beynəlxalq şirkətin birbaşa xarici investisiyasının nəticəsi müxtəlif ola bilər. Bu

zaman birbaşa qeyri-rezident sərmayəçinin 50%-də az paya malik olduğu xarici müəssisə, onun payının 50%-i keçdiyi qız firması və ya tam olaraq ona məxsus olan xarici filial yarana bilər.

1.3 İntegrasiyanın nəzəri – metodoloji əsasları

XX əsrin ikinci yarısından ölkələrin sürətli inkişafı nəticəsində beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi ilə beynəlxalq ticarətin inkişafında güclü keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Belə ki, beynəlxalq ticarət müxtəlif istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti ilə daha da tamamlanmışdır. Bunun nəticəsində hazır əmtəələrin ixracı ilə yanaşı bütün istehsal amillərinin xaricə axması imkanı və yerləşdirilməsi genişlənmiş və ölkələr arası fəaliyyət artmışdır.

İqtisadi fəaliyyət birliyi hər şeydən əvvəl müxtəlif ərazilərin deyil, ancaq eyni ərazinin dövlətləri arasında yaranır. Burada regional və yaxud ərazi anlayışı sadəcə olaraq coğrafi sərhəddi göstərmir. Eyni ərazinin dövlətləri istər-istəməz sərhəd yaxınlığı ilə yanaşı müəyyən tarixi ümumilik, oxşarlıq, ənənəvilik, təsərrüfat-mədəniyyətlilik, demoqrafik quruluş, və s. kimi ümumi cəhətlərlə səciyyələnir. Bununla yanaşı:

- iqtisadi birliyə qoşulan dövlətlər hər şeydən əvvəl iqtisadi inkişaf baxımından yaxın olmalıdırlar.
- bu ölkələr ümumi sərhəddə malik olmaqla tarixən onların arasında sağlam iqtisadi münasibətlər mövcud olmalıdır.
- hər bir qrup ölkələrdə yaranan iqtisadi problem ümumi birliyin gücü ilə həll olunmalıdır və s.

Beləliklə vaxt keçdikcə beynəlxalq miqyasda təsərrüfat həyatında beynəlmiləşmə prosesi güclənmişdir.

Dünya iqtisadiyyatının beynəlmiləşməsində ən vacib mərhələlərdən biri də integrasiya prosesidir. İntegrasiya latın sözü olub qovuşma, çuğlaşma, birləşmə

deməkdir. Məlum məsələdir ki, burada sadəcə birləşmə deyil, iqtisadi proseslərin qarşılıqlı, razılaşdırılmış birləşdirilməsi, əlaqələndirilmiş fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Ərazi üzrə inteqrasiya dedikdə ən ümumi mənada ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi həyatın tədricən birləşməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu cür birləşmə nəticəsində yeni bütöv təsərrüfat mexanizmi formalaşır və beynəlxalq regional kompleks yaranır. Bu regional komplekslər dünya iqtisadiyyatının və eləcə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin subyektinə çevrilirlər. Qeyd etməliyik ki, istər dünya iqtisadiyyatının inkişafında və istərsə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsində inteqrasiya prosesi keyfiyyət cəhətləri və öz əhəmiyyətilə fərqlənir. Burada sadəcə olaraq məhsulun artması deyil, xalqlar arasında hərtərəfli mübadilə münasibətləri, geniş ünsiyyət, vahid məkan psixologiyası yaranır

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma genişləndikcə iqtisadi fəaliyyətlərdə baş verən qarşılıqlı proseslər də artır. Belə şəraitdə dövlətlər bir çox hallarda öz mənafeələrinin ödənilməsini dünya bazarı vasitəsilə həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Ayrı-ayrı müəssə və dövlətlər məhsul satışı və xammal mənbələri uğrunda gedən rəqabətdə bir-biri- ilə maddi və maliyyə baxımından öz qüvvələrini birləşdirməklə bir çox əlavə xərclərdən azad olur və birgə qüvvə ilə rəqabətə girmək imkanı əldə edirlər. Beləliklə milli dövlət mənafeyi regional mənafeyə çevrilir. Buradan da dünya iqtisadiyyatındakı inteqrasiya prosesi regionallaşma prosesi ilə tamamlanmış olur. Adətən inteqrasiya prosesi az və ya çox mənada qarşılıqlı ticarətin liberallaşdırılması fəaliyyəti ilə başlanır. Bu hal əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın hərəkətinin məhdudlaşdırılmasını prosesini aradan qaldırır. Tədricən vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanı yaranır. Buradan da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir.

Qeyd etməliyik ki, regional inteqrasiya bir çox əlamətlərinə ilə dövlətlərarası digər əlaqə və formalardan fərqlənir. Ən əsas əlamətlər kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- inteqrasiyaya daxil olan hər ölkə öz iqtisadi siyasətlərində müəyyən razılığa gəlirlər;

- onlar öz milli qanununvericiliklərinə, norma və standartlarını uyğunlaşdırırlar, vahid hala salırlar;
- istehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın inkişafına zəmin yaranır.;
- integrasiya prosesinin tənzimlənməsi məqsədilə vahid idarəçilik orqanları yaradılır. Beləliklə integrasiya əmtəə istehsalçılarında bir tərəfdən daha təminatlı xammal, maliyyə, əmək, və elmi ehtiyatlardan istifadə etmək imkanı verir, digər tərəfdən isə daha böyük bazar üçün əmtəə istehsal etməyə zəmin yaradır. Əksər iqtisadçı alimlər 1990-cı illəri integrasiya proseslərinin yüksək həddi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə isə regionlaşmanın intensivləşməsi dövrü adlandırırlar. Ümumilikdə integrasiyalaşma 2 formada təzahür edir: kəmiyyət və keyfiyyət baxımından.

Kəmiyyət baxımından son onilliklərdə makroregionçuluğun daha geniş xarakter alması, əvvəlki müvafiq razılaşmaların təzələnməsi və sairəni qeyd etmək olar. Keyfiyyət baxımından dərininə regional təsərrüfatçılığın artması, integrasiyanın daha yetkin formalarından istifadə edilməsi cəhətləri diqqəti cəlb edir.

Onu da qeyd etməliyik ki, son on illiyin əsas cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, iri integrasiya birlikləri arasında da əməkdaşlıq barədə müəyyən razılaşmalar, müqavilələr həyata keçirilir. Buna misal olaraq Avropa İttifaqı ilə Latın Amerikasını ümumi bazarı ölkələri arasındakı razılığa əsasən tədricən Cənub-Transatlantik azad ticarət zonasını formalaşması nəzərdə tutulur. Bu artıq meqaregional integrasiya hesab edilir ki, ABŞ bu razılığa xüsusi maraq göstərir. 1995-ci ildən başlayaraq yeni transatlantik bazarı yaradılması istiqamətində ABŞ ilə Aİ arasında bir çox rəsmi sənədlər imzalanmışdır. Hazırda elmi texniki inqilabın transatlantik azad ticarət zonasına çevrilməsi barədə rəsmi söhbətlər gedir. Bütün bunlarla yanaşı ümumamerika azad ticarət zonasının yaradılması, Şimali cə Cənubi Afrikanın birləşməsi ideyası da integrasiya proseslərinin dərinləşməsinin bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Buradan da qloballaşma və yaxud regional integrasiya proseslərinin hansının qəbul edilməsi iqtisadçılarını və siyasətçiləri düşündürməyə bilməz. Beləliklə regional iqtisadi integrasiya kompleksləri qloballaşmanın ən vacib elementi kimi çıxış edirlər. Odur ki, hazırda regional integrasiya prosesi demək olar ki, bütün qitələr üçün ən xarakterik cəhət olmuşdur. Çoxlu sayda ticarət-iqtisadi qruplaşmaları yaranır. Belə ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının məlumatına görə hazırda 150 – yə yaxın regional ticarət-iqtisadi razılaşma real olaraq fəaliyyət göstərir ki, bunun da 90-nı 1995-ci ildən sonra yaradılmışdır.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, milli təsərrüfatların iqtisadi əlaqələrinin və əmək bölgüsünün inkişafında integrasiya obyektiv zəruri bir prosesdir. Integrasiya yolu ilə xarici iqtisadi mübadilədən tutmuş istehsal dairəsi də daxil olmaqla milli təsərrüfatların yaxından qovuşması və ərazilər üzrə təsərrüfat proseslərinin əmələ gəlməsinə imkan yaranır.

İqtisadi integrasiyanın yaranması prosesi mürəkkəb və ziddiyətli xarakterə malikdir. Çünki, o bir çox iqtisadi və siyasi səbəblərdən irəli gəlir. Məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı onun milli təsərrüfat çərçivəsindən kənara çıxması, iqtisadi və siyasi amillərin nisbətinin tez-tez dəyişməsi integrasiya prosesinin mürəkkəbliyini artırmışdır. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya ərazi üzrə yaranır və bir neçə formada təzahür edir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində bu proses dövlətlərarası və mikrosəviyyə olan müəssələrarası (xarici investisiyası əsasında) səviyyədə yaranır.

İntegrasiya prosesi bu prosesə daxil olan hər bir ölkə üçün əlverişli şərtlər yaradır ki, bunlara aid aşağıdakıları göstərmək olar:

- integrasiya əməkdaşlığı bu əməkdaşlıq daxilində maliyyə, material, əmək, yeni texnologiya və digər ehtiyatların hərəkətinə zəmin yaradır.
- zəruri olan bütün istiqamətlərdə iqtisadi fəaliyyəti genişləndirir.
- iqtisadi rəqabətdə müəyyən üstünlüyə nail olmaq imkanı verir.

Başqa iqtisadi hadisə və proseslər kimi iqtisadi integrasiya da daimi hərəkətdə və dəyişməkdədir. Hər bir integrasiya qruplaşmasının iqtisadi modeli müəyyən müddətli

tarixi bir prosesin süzgəcindən keçir, təsərrüfat kompleksini formalaşdıran ayrı-ayrı üsürlərin nisbəti və onların qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilir. Odur ki, hər bir regional inteqrasiya öz növbəsində unikaldir və onun təcrübəsinin mexaniki qəbul edilməsi düzgün deyildir. Bütün bunlarla yanaşı bir çox ticarət-iqtisadi qruplaşmalarının fəaliyyətinin müqayisəli təhlili göstərir ki, regional iqtisadi inteqrasiyaların inkişafı müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır. Hər bir inteqrasiya prosesi müəyyən mərhələdən keçir və hər mərhələnin özünə məxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri mövcuddur.

Məlum məsələdir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin konkret vəziyyəti, hər bir ölkənin iqtisadi-siyasi mənafeyi inteqrasiya prosesinə təsir edir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində mikroiqtisadi səviyyədə yəni korporasiya səviyyəli inteqrasiyaya üstünlük verilir. Bu cür xüsusi korporasiya səviyyəli inteqrasiyadan dövlətlərarası (makrosəviyyə) inteqrasiyaya keçid, dövlətlərarası iqtisadi birliklər yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Bunu da qeyd etməliyik ki, inkişaf etmiş ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı özlüyündə iqtisadi inteqrasiyaya zərurət yaratmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə iqtisadi inkişafa, sənayeləşməyə nail olmaq üçün iqtisadi inteqrasiya birlikləri yaratmağa can atırlar.

Ərazi çərçivəsində ölkələrin iqtisadi yaxınlaşması hər bir birliyin müəssələrin üçüncü ölkələrin müəssələrinin rəqabətindən qorunmasına kömək edir. İnteqrasiya əlaqələri onların iştirakçılarına imkan verir ki, daha zəruri məsələləri həll edə bilsin. Nisbətən geridə qalmış rayonların inkişafının bərabərləşməsi üçün şərait yaradılır. Əmək bazarında nisbi yaxınlaşma özünü göstərir, əhalinin az təminatlı təbəqəsinə, səhiyyə sisteminin gələcək inkişafına, əməyin mühavizəsinə və sosial təminatına zəruruət yaranır.

Təsərrüfat həyatının beynəlmiləl xarakter alması XX əsrin ikinci yarısında dünya təsərrüfatının inkişafının əsas meylinə çevrilmişdir. Nisbətən inkişaf etmiş ölkələrin bu və ya digər formada qruplaşdırılması onların təsir dairəsini artırır. Bu isə dünya təsərrüfatının daha qlobal miqyasda beynəlmiləlləşməsinə zəmin yaradır.

Bu kimi dövlətlər və ya qrup dövlətlər müəyyən mənada inteqrasiya mərkəzinə çevrilirlər. Başqa dövlətlər bunların ətrafında qruplaşmaqla dünya təsərrüfatı əlaqələri okeanında özünə məxsus qitə yaradırlar.

İqtisadi inteqrasiya da öz növbəsində bu prosesin iştirakçısı olan ölkələr arasında istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsinin sürətlənməsinə zəmin yaradır ki, bütün bu proses zəncirvari şəkildə bir-birilə sıx bağlıdır, Beləki birinci məhsuldar qüvvələrin inkişafı sonra beynəlxalq əmək bölgüsü sonra istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi və nəhayət iqtisadi inteqrasiya yaranır. Beləliklə dünya təsərrüfatında ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarının yaxınlaşması və bir-birinə qovuşması prosesi vahid təsərrüfat orqanizm yaranmasına yol açır ki, bu da inteqrasiya adlanır.

İnteqrasiyanın mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün B.Belaşanın göstərdiyi kimi ona ikili yanaşma zəruridir. Yəni iqtisadi inteqrasiya həm proses, həm də yekun kimi nəzərdən keçirilməlidir. Proses baxımından inteqrasiya – müxtəlif milli təsərrüfatlara mənsub olan iqtisadi vahidlər arasında bütün əngəllərin ləğv edilməsi, yekun kimi həmin maneələrin əvvəlcədən yoxluğunu ifadə edir. Bildiyimiz kimi Belaşa inteqrasiyanın sadəcə mürəkkəbə doğru inkişafını müəyyən mərhələlərə bölmüşdür

Ümumiyyətlə götürdükdə, daha dəqiq formada inteqrasiyanın ən mühüm əlamətlərini aşağıdakı keyfiyyət göstəriciləri ilə ifadə etmək mümkündür:

- inteqrasiya blokunun tamlığı, bütövlüyü, bir və ya bir neçə dövlət arasında mövcud olan əlaqə və münasibətlərin məcmusundan eyni dərəcəli əlaqə və münasibətlərin ayrılması və xüsusuləşməsi vasitəsilə təzahür edir.
- blokun üzv ölkələrinin münasibətlərində inteqrasiya əlaqələri son dərəcə mühümdür. Belə ki, bu əlaqələr ayrılıqda hər bir milli iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti və inkişafı üçün zəruri olan şərtlər sırasına daxildir.
- inteqrasiya şəraitində həm daxili, həm də xarici qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması və inkişafı məqsədyönlü xarakter daşımaqla yanaşı, bu və ya digər dərəcədə tənzimlənir.

Ölkələrarası iqtisadi əməkdaşlıq müəyyən mərhələyə çatdıqda iqtisadi inteqrasiya prosesləri mütləq özlərini büruzə verirlər. Lakin bu proseslərdən tam və hərtərəfli şəkildə fayda götürmək üçün onların məqsədyönlü şəkildə inkişafını təmin etmək lazımdır. Bu isə bir sıra şərtlərin mövcudluğunu tələb edir. Məqsədyönlü inkişaf üçün vacib olan şərt ilk növbədə inteqrasiya situasiyasının formalaşmasıdır. Yəni ilkin şərtlər mövcud olmalıdır. Məsələn hal – hazırda Qafqazda regional iqtisadi blokun formalaşmasına doğru fəaliyyətdən danışmaq sadəlövhlik olardı. Bunun üçün uzun müddətdir ki mövcud olan bir amil regionda bir-biri ilə düşmən olan iki dövlətin mövcudluğu faktı sübut edir. Bundan başqa aşağıdakı şərtlərin mövcudluğu daxilində inteqrasiya daha böyük ehtimalla üzv ölkələr arasında ticarət yaradılması və rifahın artırılmasına kömək edəcək:

- Üzv ölkələrin ittifaqdan əvvəlki ticarət maneələri nə qədər yüksək olsa, sonradan götürülən maneələrlə bu proses bir qədər çox sürətli və əhatəli baş verər.
- Blokun dünyanın digər ölkələri ticarət maneələri nə qədər aşağı olsa, gömrük ittifaqının formalaşması da o qədər az ehtimalla ticarət sarpmalarına yəni ticarətin ittifaq xaricindəki az xərc tələb edən ölkədən ittifaq daxili çox xərc tələb edən ölkəyə keçməsinə səbəb olacaqdır.
- Üzv ölkələrin sayı nə qədər çox olsa da onların sahəsi nə qədər böyük olsa, ticarət yaradılması ehtimalı bir o qədər artar. Üzv ölkələrin iqtisadiyyatları tamamlayıcı olmaqdan daha çox rəqabətli olmalıdırlar. Bu zaman istehsalla ixtisaslaşma və ticarət yaradılması üçün daha böyük imkanlar vardır.
- Üzv ölkələr coğrafi cəhətdən nə qədər yaxın olsalar onda nəqliyyat xərcləri də üzv ölkələr arasında ticarət yaradılmasına bir o qədər az mane olar.

II Fəsil

2.1 Transmilliləşmənin əsas subyektləri

İnteqrasiya və transmilliləşmə proseslərini dərinlən mənimsəmək üçün vacib şərtlərlərdən əlavə onun əsas inkişaf istiqamətlərini də bilmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni şərtlər daxilində müxtəlif inkişaf istiqamətləri seçmək mümkündür, lakin nəticələr müxtəlif ola bilər. İnteqrasiya və transmilliləşməyə aparən yol isə müəyyən şərtlər daxilində münasib inkişaf istiqamətlərinin təyinindən və inkişaf etdirilməsindən keçir. Transmilliləşmənin inkişaf istiqamətləri bu və ya başqa şəkildə xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlıdır. Belə istiqamətlərdən biri xarici bazarın yaradılması və inkişaf etdirilməsidir. Təcrübə göstərir ki, xarici bazar genişləndikcə dünya iqtisadiyyatı inkişaf edir. Belə ki, feodalizm dağıldıqdan, natural təsərrüfatdan əmtəə-pul münasibətlərinə keçildikdən və deməli, kapitalizm üsuli-idarəsi formalaşdıqdan sonra beynəlxalq ticarətin inkişafı üçün çox əlverişli şərait yarandı. Eyni zamanda kapitalizmin bərqərar olması milli dövlətlərin, milli bazarların və milli təsərrüfatların formalaşması prosesini sürətləndirdi. Bu ilk dövrdə yaxşı nəticələr verdi və ölkələrin daxilində iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb oldu. Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı milli təsərrüfatların qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi üçün şərait yaratdı, inteqrasiya və transmilliləşmə prosesləri fəaliyyətini gücləndirdi, beynəlxalq əlaqələr genişlənməyə başladı. Belə əlaqələrin genişlənməsinin hərəkətverici qüvvəsi iri sənayenin çox sürətlə inkişaf etməsi idi. İri sənaye böyük xərc tələb edirdi. Səmərəni yüksəltmək üçün istehsalın həcmi çoxalmalı idi ki, bunun üçün də maşınlı istehsal prosesi şərait yaradırdı. Nəqləmə vasitələrinin də sürətlə inkişaf etməsi xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə müsbət təsir göstərirdi. Bu da öz növbəsində dünya iqtisadiyyatının inkişafını təmin edirdi. Qeyd edək ki, bu cür proseslər indiyə qədər davam edir və xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə, dünya iqtisadiyyatının irəlilə doğru fəaliyyət göstərilməsinə səbəb olur. Bu cəhətdən keçən əsr əlamətdar

olmuşdur. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr daha da genişlənmiş və istər dərəcəsinə və istərsə də əhatə dairəsinə görə inkişaf etmişdir. Belə inkişafın əsas məğzini dünya iqtisadiyyatı inkişafının yeni istiqamətinin meydana gəlib tərəqqi etməsi təşkil etdirdi. Bu istiqamət nəhəng inhisarçı birliklər olan transmilli korporasiyaların meydana gəlməsi, fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı idi.

Transmilliləşmə prosesinin inkişafı və fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi onun əsas aparıcı qüvvəsi olan subyektlərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Transmilliləşmənin subyektləri dedikdə beynəlxalq şirkətlər başa düşülür. Beynəlxalq şirkətlər iki yerə bölünür: transmilli şirkətlər, çoxmilli şirkətlər

Transmilli şirkətlər baş şirkəti bir ölkənin kapitalına məxsus olan, filialları isə bütün dünya üzrə səpələnən şirkətlərə deyilir. Onlar kapitalına görə milli, fəaliyyətlərinə görə isə beynəlmiləldirlər.

Çoxmilli şirkətlər dedikdə baş şirkəti iki və ya daha çox ölkənin kapitalına məxsus olan, filialları isə müxtəlif ölkələrdə yerləşən şirkətlər başa düşülür. Bu şirkətlər həm kapitallarına, həm də fəaliyyət sferalarına görə beynəlmiləldirlər.

Bundan əlavə beynəlxalq kartellərdə firmalar vahid ticarət siyasəti həyata keçirmək üçün birləşirlər. Onlar satış bazarının bölüşdürülməsi və öz məhsullarına minimal qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə razılığa gəlirlər.

Transmilli və çoxmilli şirkətlərə beynəlxalq şirkətlərin mövcudluğun ən əsas forması kimi baxılır. Beynəlxalq şirkətlərin iki yerə bölünməsi isə kifayət qədər şərtidir, çünki onların əsas keyfiyyət əlaməti kimi baş şirkəti neçə ölkənin kapitalının yaratdığı deyil, şirkətlərin fəaliyyətinin beynəlmiləl xarakteri çıxış edir. Çox zaman isə Transmilli şirkətlər və Çoxmilli şirkətlər sinonimlər kimi istifadə olunurlar. Lakin, Transmilli şirkətlər anlayışı daha çox yayılmışdır.

Yuxarıda deyilənlərin kontekstində birbaşa xarici investisiya əsasında yaradılmış bir xarici filiala sahib olan şirkətləri belə beynəlxalq hesab etmək olar. Bununla belə, beynəlxalq şirkətlərin müəyyən edilməsinin bir neçə variantı mövcuddur. Transmilli şirkətlər üzrə BMT komissiyası beynəlxalq şirkətlər kateqoriyasına aşağıdakı əlamətlərə malik şirkətləri aid edir:

- hüquqi forması və inkişaf sferasından asılı olmayaraq iki və ya daha artıq ölkədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat vahidlərinə malik olanlar;
- bir rəhbər mərkəz vasitəsilə razılaşdırılmış siyasət və ümumi strategiya həyata keçirməyə imkan verən sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərənlər;
- şirkətin ayrı-ayrı vahidləri mülkiyyət vasitəsilə və ya digər şəkildə elə cür əlaqədə olmalıdır ki, bu vahidlərdən biri və ya daha artığı digərlərinin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir, onlarla biliklərini, təcrübəsini və məsuliyyətini bölüşdürür.

YUNKTAD(Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi)-ın sənədlərində transmilli şirkət özünə ana şirkəti və onun filiallarını aid edən səhmdar və ya özəl şirkət kimi göstərilir. Bu zaman ana şirkət yerləşdiyi ölkədən kənarında aktivləri və ya digər vahidləri idarə edən müəssisədir.

Transmilli şirkətlərlərin əsas əlaməti kimi onların fəaliyyətinin beynəlxalq xarakter kəsb etməsini göstərmək lazımdır. Transmilli şirkətlər aşağıdakı əsas cəhətlərlə xarakterizə olunurlar:

- transmilli şirkətlər dünya təsərrüfatının inkişafının, beynəlxalq əmək bölgüsü prosesinin aktiv iştirakçısıdır;
- bu şirkətlər üçün kapitalın hərəkətinin milli sərhədlərdə mövcud olan maneələrdən nisbi müstəqilliyi xarakterikdir;
- transmilli şirkətlər bir çox dünya ölkələrində öz əməliyyatlarını həyata keçirməklə dünya təsərrüfat əlaqələrinin tənzimlənməsində iştirak edirlər.

Dünya praktikasında beynəlxalq şirkət dedikdə doğrudan da dünya əmtəə və istehsal amilləri bazarlarına əhəmiyyətli təsir göstərə bilən iri şirkətlər başa düşülür. Bir qayda olaraq onlara aşağıdakılara malik şirkətlər aid edilir:

- satışın illik həcmi 1 milyard ABŞ dollarından az olmamalıdır;
- ümumi dövriyyənin 1/5-dən 1/3-nə qədəri xarici əməliyyatların payına düşür;
- xarici aktivlərin payı 25%-dən az deyildir;
- ən azı altı ölkədə filialları mövcuddur.

Beləliklə, beynəlxalq şirkətlərin əsas keyfiyyət əlaməti kimi birbaşa xarici investisiyalar prosesi çıxış edir. Bununla əlaqədar, beynəlxalq şirkətlərin yaranması prosesini xaricdə birbaşa investisiyaların yerləşdirilməsinin motivləri (satış bazarlarının genişləndirilməsi, ucuz resurslara çıxışın əldə edilməsi, mülkiyyətin alınması) ilə izah etmək olar. Bununla yanaşı, bu zaman beynəlxalq sahibkarlıq fəaliyyətinin daha konkret motiv və məqsədlərini də nəzərə almaq lazımdır.

Transmilli xərclər nəzəriyyəsinə görə, istehsalın beynəlmilləşməsinin ən vacib stimulu kimi ana və xarici firmaların resurs potensialının (əsas fondlar, kadrlar, nou-aular) konkret xüsusiyyətləri çıxış edir.

1980-ci illərdən etibarən xarici istehsalın inkişafının izahı üçün əsasən perspektivdə firmanın rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi motivindən çıxış edirlər. Bu zaman rəqabət qabiliyyətlilik potensialına istehsal edilən əmtəə və xidmətlərin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin yüksəldilməsi üzrə, innovasiya, istehsal və satış potensialının inkişafı üzrə ilkin siqnal rolunu oynayan amillər kompleksi kimi baxılır. Şirkətin fəaliyyətinin səmərəliliyi birbaşa olaraq daxili və xarici korporativ əlaqələrin optimallaşdırılması, partnyorlarla qarşılıqlı fəaliyyətin daha səmərəli zəncirinin seçimi ilə əlaqələndirilir.

Transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin genişlənməsi həm üfiqi, həm də şaquli istiqamətdə baş verir. Üfiqi istiqamətdə fəaliyyət göstərən xarici filiallar ana şirkətin istehsal etdiyi məhsul çeşidinə tam və ya qismən uyğun məhsullar istehsal edirlər. Bu cür hərəkət etməklə transmilli şirkətlər ekspansiyanı həyata keçirir, yəni gömrük və qeyri-gömrük maneələrini aşmaqla xarici bazara daxildən girirlər, müxtəlif ölkələrdə filiallara malik olmaqla transmilli şirkətlər milli bazarların spesifik şərtlərinə asanlıqla uyğunlaşırlar. Ekspansiyanın üfiqi forması yüngül və yeyinti sənayesində daha geniş yayılmışdır.

Transmilli şirkətlərin şaquli ekspansiyası ana şirkət və ya onun məhsullarının alıcıları üçün xammal təchizatçısı rolunu oynayan filialların yaradılmasını nəzərdə tutur. Məsələn, neft sənayesində filiallar neft hasil edərək onu ana şirkətə göndərir, o

isə öz növbəsində həmin nefti emal edərək hazır neft məhsullarını öz filiallarına göndərir.

Öz filiallarını idarəetmə formasına görə transmilli şirkətləri şərti olaraq üç tipə bölmək olar. Birinci tip transmilli şirkətləri idarəetmə xarakterinə görə ekomərkəzçi hesab etmək olar. Bu idarəetmə sistemi zamanı ana şirkət xarici filiallar üzərində sət idarəetmə nəzarəti həyata keçirir və bu filiallara ana şirkətin yerləşdiyi ölkənin nümayəndələri rəhbərlik edirlər (yəni, əgər Transmilli şirkətlərin baş ofisi ABŞ-da yerləşirsə, onda onun filiallarına amerikalılar rəhbərlik edirlər).

İkinci tip transmilli şirkətlər polimərkəzçi idarəetmə formasını nəzərdə tutur. Bu zaman xarici filiallara əhəmiyyətli hüquqlar verilir və onlar yarıavtonom rejimdə fəaliyyət göstərirlər.

Son zamanlar xarici filialların idarəedilməsində filialların tam surətdə avtonom fəaliyyət göstərmələrinə üstünlük verilməyə başlanmışdır. Bu cür idarəetmə sistemi geomərkəzçi (Transmilli şirkətlərlərin üçüncü tipi) adını almışdır. Bu idarəetmə üsulu yerli şəraitə daha yaxşı uyğunlaşmağa imkan verir.

Transmilli korporasiyaların dünya təsərrüfat sistemində tutduğu yer və fəaliyyət göstərməsi onların özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə xüsusiyyətlərdən biri onların fəaliyyətinin dünyəvi olmasıdır. Transmilli korporasiyalar həm ticarətçi , həm investor, həm də müasir texnologiyanı yayan və beynəlxalq əmək miqrasiyasını stimullaşdıran strukturlardır. Onlar istənilən məhsulu istehsal etmə, reallaşdırma, ticarətə nəzarət etmə , dünya və region bazarlarına təsir göstərməyə qadirdirlər. Transmilli korporasiyalar monopol birliklərdir, fəaliyyət çevrəsinin ölçüsünə görə beynəlxalq miqyaslıdırlar. Onlar bir çox cəhətdən dünya bazarında əmtəələrin və xidmətlərin dinamikasını və strukturunu, onların rəqabətə dözümlüyünü təyin edirlər. Kapitalın beynəlxalq miqyasda hərəkətinə və biliyin və texnologiyanın ötürülməsinə güclü təsir göstərirlər.

Transmilli korporasiyalar öz mahiyyətləri nöqtəyi-nəzərinə beynəlmiləldirlər və dünya iqtisadiyyatının vahidliyi kimi formalaşmasında mühüm rol oynayırlar. Müxtəlif ölkələrin müəssisələri arasında istehsal əlaqələrinin

dərinləşməsində və genişlənməsində onların rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Transmilli korporasiyaların ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri fəaliyyətin mənsub olduğu ölkədən kənarında xarici ölkələrdə keçirilməsidir. Baş kompaniya adətən doğma ölkədə, müxtəlif ölçüdə olan filiallar isə xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Transmilli korporasiyalar tam bir təsərrüfat imperiyasını xatırladırlar. Onların özlərinin səlahiyyətləri, idarəetməsi, müxtəlif orqan və strukturları, çoxlu ölkələrdə müştəriləri vardır. Transmilli korporasiyaların yaxşı təşkil olunmuş nəqliyyatı, kommersiya sirlərini qorumağa, rəqiblərinin istehsal sirlərini öyrənməyə qadir xüsusi aparatları, tərkiblərində bank strukturları fəaliyyət göstərir. Yüksək səviyyədə təşkil olunmuş maliyyə imkanlarına malik olan ayrı-ayrı transmilli korporasiyaların sərəncamında olan maliyyə vəsaitlərinin məbləği çox vaxt bir neçə inkişafda olan ölkələrin üst-üstə maliyyə imkanlarından çox ola bilər. Bir qayda olaraq dövlət transmilli korporasiyaların iqtisadi, siyasi, hüquqi maraqlarını müdafiəçisi kimi çıxış edir.

İqtisadiyyatın monopollaşması prosesi, bildiyimiz kimi uzun illər bundan qabaq XIX-XX əsrlərdə başlamışdır. Kartellər bunun ən çox yayılmış forması idi. Müəyyən dərəcədə beynəlxalq xassələri olsa da, kartellər əsasən daxili bazara işləyirdilər. Müasir dövrün monopolistləri olan transmilli korporasiyaların isə əsas fəaliyyət dairələri xarici dövlətlərdir. Əsas məqsədləri isə istehsalı özlərinə münasib ölkələrin ərazilərində yüksəltmək və bu yolla da özlərinə mənfəət, əhaliyə isə keyfiyyətli məhsul vermək və xidmət göstərməkdir.

Transmilli korporasiyaların əsas xüsusiyyətlərindən və səmərəli fəaliyyət göstərmələrinə təsir edən amillərdən biri də onların dünya miqyasında maliyyə resurslarından öz xeyirləri üçün istifadə etmələridir. ABŞ-ın Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarına görə Amerika korporasiyalarının xaricdə yerləşən filiallarının aktivlərində olan vəsaitin məbləği 90-cı illərin ortasında 2 trilyon dollar təşkil edib. Onların maliyyələşdirilməsində vəsaiti qəbul edən dövlətlərin və üçüncü dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxslərinin vəsaiti ABŞ-da yerləşən baş kompaniyaların onlara yönəltdiyi vəsaitdən çox olmuşdur.

Transmilli korporasiyalar bir cəhətdən də diqqəti cəlb edir. Bu strukturlar elmi, texniki və texnoloji yenilikləri qısa müddətdə istehsala tətbiq etmək, innovasiya mühitləri yaratmaq, bütün səviyyələrdə bazarı öyrənmək, onların sektorlarını araşdırmaqda dünyada fəaliyyət göstərən ən qabaqcıl kompaniyalarla yarışa girə bilir və qalib gəlirlər. Ən əlamətdar cəhət ondadır ki, transmilli korporasiyalar istehsalın səmərəli olmasına kompleks yanaşırlar və xüsusən istehsalın sosial iqtisadi və təşkilati cəhətlərinə çox fikir verirlər. Onlar beynəlxalq menecment sənətinə ustalıqla yiyələnirlər və bu sahədə böyük və əməli təcrübə toplamışlar. Fəaliyyətin diversifikasiyalaşdırılması, dinamikliyi, çevikliyi və uyuşqanlı olması hər hansı süni şəkildə meydana gəlmiş və yaxud da obyektiv səbəblər üzündən yaranmış vəziyyətlərdən "üzü açıq" çıxmaları transmilli korporasiyalara xas olan xüsusiyyətdir. Bu cəhətlə imkan verir ki, onun təşkilatçıları istehsalı və satışı vaxtında optimallaşdıra və firmanın şöhrətini saxlaya bilsinlər.

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf və tərəqqi etməsində transmilli korporasiyaların rolu çox böyükdür. Beynəlxalq korporasiyalar məhsuldar qüvvələrin beynəlmilləşməsinə səbəb olurlar ki, bu da öz növbəsində bazar münasibətlərində meydana gəlmiş məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin dünya miqyasında (beynəlxalq miqyasda) təşəkkül tapmasına çox gözəl şərait yaradırlar və dünya iqtisadiyyatının inkişafına və rezonans səmərə əldə etməyə imkan verir. Ayrı-ayrı milli kapitalların birləşdirilməsinə əsaslanan monopollaşma fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün yeni şərait yaradır. Elə şərait ki, transmilli korporasiyalarsız bəlkə də heç yaranmayacaqdı, ya da ki, yaranması üçün uzun illər tələb olunacaqdı.

Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən filialların istehsal təsərrüfat fəaliyyəti transmilli korporasiyaların öz ölkəsində yerləşən baş qərargahından idarə edilir və istehsal edilən məhsul çox vaxt dünya bazarı üçün nəzərdə tutulur. Transmilli korporasiyalar beynəlxalq əmək bölgüsünün sürətlənməsinə şərait yaradır. Kompaniyalar arasında, ölkələr arasında baş verən əmək bölgüsü bir firma daxilində

beynəlxalq əmək bölgüsü ilə tamamlanır. Bu cür çoxmillətli kompaniyalar son illər müəyyən xidmət növlərinin həyata keçirilməsi ilə də məşğul olmağa başlamışlar.

Transmilli korporasiyaların dünya iqtisadiyyatına təsirinin digər tərəfi elmi-texniki tərəqqi və onun nailiyyətlərinin istehsala gecikmədən tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Bu sahədə transmilli korporasiyaları əvəz edən başqa struktur tapmaq cətidir. Transmilli korporasiyaların özləri beynəlxalq təsərrüfat strukturu olmaqla mahiyyətə innovasiya növlü strukturlardır. Onlar öz filialları vasitəsilə elmi-texniki tərəqqi nailiyyətlərinin digər ölkələrə də yayılmasına səbəb olurlar. Toxuculuq və elektronika sahəsində bu proses daha çox nəzərə çarpır. Məhz transmilli korporasiyaların dünyanın bir çox ölkələrindəki firma və kompaniyalarda əlaqəyə girmək, birgə müəssisə yaratmaq, fundamental və priklad tədqiqatlar həyata keçirmək, lisenziya almaq, əməkdaşlıq etdiyi müəssisələrin texniki-istehsal bazalarını müasir səviyyədə qaldırmaq üçün imkanları daha çox olur.

Dünya təsərrüfat sistemində baş verən dəyişikliklər ümumilikdə götürüldükdə elə transmilli korporasiyaların özləri tərəfindən stimullaşdırılır. Digər tərəfdən, dünya iqtisadiyyatında baş vermiş dəyişikliklərin özü transmilli korporasiyaların sayında, strukturunda, ölçülərində və fəaliyyət sahələrində müəyyən dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur. Son illər kapitalın və istehsalın transmilliləşməsi prosesinə orta ölçülü kompaniyalar da qoşulur. Xaricə kapital ötürən ölkələrin coğrafiyası da dəyişir. İnkişaf etmiş ölkələrin və yeni dövlətlərin də prosesə qoşulmaları nəzərə çarpır. Lakin transmilli korporasiyaların yaradıcıları olan ölkələr öz mövqelərini əldən vermirlər. Hazırda əsas və nəhəng transmilli korporasiyalar planetimizin üç nəhəng qütblərinin iqtisadi mərkəzlərinin - ABŞ Avropa Şurası və Yaponiyanın ixtiyarındadır. Onlar dünya iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir etməkdə davam edirlər.

2.1 Transmilli şirkətlərin beynəlxalq inteqrasiyada yeri və rolu

TMŞ-lər dünyanın bir çox ölkələrində müəssisələri və filialları olan nəhəng şirkətlər birliyidir. Hazırda müsbət və mənfi cəhətlər baxımından TMŞ-lərin rol və fəaliyyətləri müasir dünyada olduqca ziddiyyətli qiymətləndirilir.

Beynəlxalq istehsalın ümumi miqyası onun segmentlərinin coğrafi bölgüsü, müəssisələrin sayı və onların dünyanın bu və ya digər regionunda yerləşməsi ilə müəyyən edilə bilər. Son statistik məlumatlara görə dünyada təxminən 66 min TMŞ fəaliyyət göstərir ki, onlar da bütün dünya üzrə 890 min xarici filiala malikdirlər. Həmin şirkətlərin müəyyən bir hissəsi doğrudan da iri, öz fəaliyyət sahələrində lider mövqelərə malik şirkətlərdir. Bununla belə, onların çoxu kiçik və orta müəssisələr kateqoriyasına aiddirlər. Məsələn, 1996-cı ildə İsveçə məxsus TMŞ-lərin 4/5-ü kiçik və orta müəssisələr idi. İtaliyada isə bu nisbət 3/5-ə bərabər idi.

Müasir dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması şəraitində rəqabət mübarizəsinin səviyyəsinin artması şirkətləri daha çox öz investisiya portfellerinə xarici aktivləri daxil etməyə məcbur edir ki, bu da transmilli şirkətlərin və onların dünya üzrə filiallarının sayının artmasına gətirib çıxarır. Ümumilikdə transmilli şirkətlər və onların filiallarının sayı barədə ümumi təsəvvürü aşağıdakı cədvəl 2.1 də əldə etmək olar.

Cədvəl 2.1

Ana şirkətlərin və xarici filialların region və ölkələr üzrə sayı

Region, ölkə	il	Ana şirkətlərin sayı	Xarici filialların sayı
İnkişaf etmiş ölkələr	2002	49048	105830
Qərbi Avropa	2002	39715	77415
Avropa Birliyi	2001	34291	65460
Avstriya	2001	935	2607
Bekçika/Lüksemburq	1997	988	1504
Danimarka	1998	9356	2305
Finlandiya	2001	900	2030
Fransa	2000	1922	9473

Almaniya	2000	8522	13826
İrlandiya	2001	39	1225
İtaliya	1999	1017	1843
Cədvəl 1 ardı			
Niderland	1998	1608	3132
Portuqaliya	2001	600	3000
İspaniya	1998	857	7465
İsveç	2002	4260	4656
Böyük Britaniya	2002	3132	13828
Digər Qərbi Avropa ölkələri	2002	7424	11955
Şimali Amerika	2002	4674	19437
Kanada	1999	1439	3725
ABŞ	2000	3235	15712
Digər inkişaf etmiş ölkələr	2002	4659	6847
Avstraliya	2001	682	2352
Yaponiya	2002	3760	3359
	1998	217	1106
Yeni Zelandiya			
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	2002	15936	517611
Afrika	2000	1202	7049
Cənubi Afrika	1998	941	2044
Latın Amerikasını və Karib hövzəsi	2001	2022	45383
Asiya	2002	13685	474631
Cənub, Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya	2002	9934	450272
Qərbi Asiya	2002	751	11672
Mərkəzi Asiya	2002	-	7687
Mərkəzi və Şərqi Avropa	2001	850	262678
Dünya		70834	901119

Mənbə: World Investment Report , UNCTAD, New York and Geneva.

Bu göstəricilər TMSŞ və onların filiallarının ölkələr üzrə təmərküzləşməsi barədə göstəricilərdən müəyyən təsəvvür formalaşdırmağa imkan verir:

- Onların əsas hissəsi (77%) inkişaf etmiş ölkələrdə - Qərbi Avropada, ABŞ-da və Yaponiyada cəmlənmişdir. Bu ölkələr arasında birinci yerdə Danimarka (9356) gedir. Almaniyaya üzrə bu göstərici 8522-yə, Böyük Britaniya üzrə 3132-yə, Fransa üzrə isə 1922-yə bərabərdir. Lakin filialların sayı bu vəziyyəti aydınlaşdırır: Böyük Britaniyada onların sayı 13828-ə, Almaniyada 13826-ya, Fransada 9473-ə bərabərdir. Bu o deməkdir ki, TMSŞ-nin ana ofisinin bu və ya digər ölkədə yerləşməsinə baxmayaraq, onların filialları əsasən daha çox istehsal qabiliyyətli şəraitə malik digər ölkələrdə fəaliyyət göstərirlər.

TMSŞ-lərin xarici filiallarının fəaliyyəti barədə təsəvvürü aşağıdakı cədvəl 2.2-dən əldə etmək olar. Bu rəqəmlər TMSŞ-ləri qlobal səviyyədə xarakterizə edir. TMSŞ-lərin fəaliyyətinin daha aydın təsəvvür edilməsi üçün isə onların mikrosəviyyədə təhlil edilməsi vacibdir.

Cədvəl 2.2 Birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) və beynəlxalq istehsalın müxtəlif göstəriciləri, 1982-2002-ci illər (mlrd. dollarla və %-lə)

Göstəricilər	Cari qiymətlərdə dəyər (mlrd. dollarla)			İllik artım tempi (%-lə)						
	1982	1990	2002	1986 1990	1991 1995	1996 2000	1999	2000	2001	2002
BXİ idxalı	59	209	651	23.1	21.1	40.2	57.3	29.1	40.9	21.0
BXİ ixracı	28	242	647	25.7	16.5	35.7	60.5	9.4	40.8	9.0
BXİ-nin məcmu idxalı	802	1954	7123	14.7	9.3	17.2	19.4	18.9	7.5	7.8
BXİ-nin məcmu ixracı	595	1763	6866	18.0	10.6	16.8	18.2	19.8	5.5	8.7
Transsərhəd qovuşma və birləşmələri	...	151	370	25.9	24.0	51.5	44.1	49.3	48.1	37.7
Xarici filialların satış həcmi	2737	5675	17685	16.0	10.1	10.9	13.3	19.6	9.2	7.4
Xarici filialların məcmu	640	1458	3437	17.3	6.7	7.9	12.8	16.2	14.7	6.7

istehsalı										
Xarici filialların məcmu aktivləri	2091	5899	26543	18.8	13.9	19.2	20.7	27.4	4.5	8.3
Xarici filialların ixracı	722	1197	2613	13.5	7.6	9.6	3.3	11.4	3.3	4.2
Xarici filialların işçilərinin sayı (min nəfərlə)	19375	24262	53094	5.5	2.9	14.2	15.4	16.5	1.5	5.7
ÜDM (cari qiymətlərdə)	10805	21672	32227	10.8	5.6	1.3	3.5	2.6	0.5	3.4
Əsas kapitalla məcmu yatırımlar	2286	4819	6422	13.4	4.2	1.0	3.5	2.8	3.9	1.3
Royalti və lisenziya ödəmələri hesabına gəlirlər	9	30	72	21.3	14.3	6.2	5.7	8.2	3.1	...
Əmtəə və qeyr-amil xidmətlərinin ixracı	2053	4300	7838	15.6	5.4	3.4	3.3	11.4	3.3	4.2

Mənbə: World Investment Report 2003. UNCTAD, New York and Geneva, 2003.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünyada 70 min TMSŞ fəaliyyət göstərir ki, onların da nəzarətində bütün dünya üzrə 900 mindən artıq xarici filialı mövcuddur. Onlar dünya sənaye istehsalının yarısına, xarici ticarətin 63%-nə, patent və lisenziyaların 4/5-nə nəzarət edirlər. Dünya taxıl, kofe, qarğıdalı, meşə materialları, tütün, dəmir filizi bazarlarının, 90%-i, mis və boksitlər bazarının 85%-i, çay bazarının 80%-i, banan, təbii kauçuk və xam neft bazarlarının 75%-i onların nəzarətindədir. ABŞ-ın ixrac əməliyyatlarının yarısı amerikan və xarici TMSŞ-lər tərəfindən həyata keçirilir. Böyük Britaniyada onların payı 80%-ə, Sinqapurda 90%-ə çatır. Yeni texnologiyaların transferti ilə əlaqədar ödəmələrin böyük hissəsi TMSŞ-lərin daxilində həyata keçirilir: ABŞ-da onların payı 80%, Böyük Britaniyada 90% təşkil edir. TMSŞ-

lərin 60%-i maddi istehsal sahəsində, 37%-i xidmət sahəsində, 3%-i isə hasilat sənayesində və kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərirlər.

100 ən iri TMSŞ-lər arasında Avropa Birliyi ölkələrinə məxsus olanların sayı isə getdikcə artmaqdadır. 2001-ci ildə onlardan 51-i AB-yə daxil olan ölkələrə məxsus olub. Say artımı onların xarici aktivlərdəki payının da yüksəlməsinə səbəb olub. 2001-ci ildə bu rəqəm 54,9%-ə bərabər olub. Transmillilik indeksi isə əksinə azalmağa doğru meyllidir. Birlik daxilində isə “Qrup 100”ə daxil olan ən çox TMSŞ Böyük Britaniya (17), Fransa (13) və Almaniyaya (11) məxsusdur.

Bu 100 TMSŞ dünya iqtisadiyyatına çox güclü təsir göstərir, çünki beynəlxalq istehsalın nüvəsini formalaşdıran istehsal və maliyyə güclərinin əksəriyyəti məhz onların əlində cəmlənmişdir. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, bu qrup TMSŞ-lərdə transmillilik indeksi daha yüksəkdir və bu indeks artmağa doğru meyllidir: 1999-cu ildə bu indeks 52,3-ə bərabər olsa da, sonrakı iki ildə 5,5 bənd artaraq 57,8 təşkil etmişdir.

Xarici filialların hansı formada yaradılmasından asılı olmayaraq, bu zaman əsas məqsəd TMSŞ-ləri ümumi idarəetməsi altında həyata keçirilən beynəlxalq istehsalın payının artırılmasıdır. TMSŞ-lərin xarici filiallarının fəaliyyəti barədə təsəvvürü aşağıdakı cədvəl 2.3-dən əldə etmək olar. Bu rəqəmlər TMSŞ-ləri qlobal səviyyədə xarakterizə edir. TMSŞ-lərin fəaliyyətinin daha aydın təsəvvür edilməsi üçün isə onların mikrosəviyyədə təhlil edilməsi vacibdir.

Cədvəl 2.3

**100 ən iri TMSŞ-lərin mənşə ölkələri,
transmillilik indeksi və xarici aktivlərinə görə**

Ölkə	Orta TMİ, %-lə			100 ən iri TMSŞ-nin xarici aktivlərində payı, %-lə			Sayı		
	2001	1995	1990	2001	1995	1990	2001	1995	1990
Avropa Birliyi	62,6	66,0	56,7	54,9	43,8	45,5	51	39	48
Fransa	64,7	57,6	50,9	14,6	8,9	10,4	13	11	14
Almaniya	44,9	56,0	44,4	11,8	12,2	8,9	11	9	9

Böyük Britaniya	71,5	64,8	68,5	20,0	12,2	8,9	17	10	12
Niderland	72,1	79,0	68,5	5,6	8,2	8,9	5	4	4
İtaliya	47,7	35,8	38,7	2,7	2,3	3,5	2	2	4
İsveç	66,4	80,6	71,7	0,9	1,7	2,7	2	3	5
Finlandiya	76,3	-	-	0,9	-	-	2	-	-
İspaniya	52,2	-	-	2,5	-	-	2	-	-
Belçika	-	70,4	60,4	-	0,9	1,0	-	2	1
Şimali Amerika	47,1	46,0	41,2	30,7	35,9	32,5	32	34	30
ABŞ	45,0	41,9	38,5	29,2	33,3	31,5	29	30	28
Kanada	67,0	76,5	79,2	1,5	2,7	1,0	3	4	2
Yaponiya	42,9	31,9	35,5	7,2	15,1	12,0	8	17	12
Digər ölkələr	75,1	66,9	73,0	8,4	9,0	10,0	11	10	10
İsveçrə	88,8	83,6	84,3	3,4	6,6	7,5	4	5	6
Avstraliya	72,9	-	51,8	2,2	-	1,6	3	-	2
Honq-Konq, Çin	65,6	-	-	1,4	-	-	1	-	-
Sinqapur	65,6	-	-	0,5	-	-	1	-	-
Meksika	70,4	-	-	0,4	-	-	1	-	-
Cənubi Koreya	50,3	47,7	-	0,4	0,7	-	1	1	-
Venesuela	-	44,4	-	-	0,4	-	-	1	-
Yeni Zelandiya	-	-	62,2	-	-	0,5	-	-	1
Norveç	-	-	58,1	-	-	0,4	-	-	1
Cəmi ortalama	57,8	51,5	51,1	100	100	100	100	100	100

Mənbə: World Investment Report 2003 (UNCTAD, New York and Geneva, 2003)

100 qlobal TMSŞ-nin sənaye-sahəvi ixtisaslaşmasını xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı cədvəl 2.4 cəmlənmişdir.

100 qlobal TMSŞ-nin sahəvi ixtisaslaşması

Sahələr	Sahə üzrə orta TMI, %-lə			Sayı		
	2001	1995	1990	2001	1995	1990
Telekommunikasiya	57,8	46,3	46,2	13	5	2
Avtomobil	47,3	42,3	35,8	12	14	13
Neft hasilatı, emalı və daşınması, dağ sənayesi	64,3	50,3	47,3	12	14	13
Əczaçılıq	55,5	63,1	66,1	11	6	6
Kommunal xidmətlər	49,6	-	-	9	-	-
Elektronika/elektrik avadanlığı	50,5	49,3	47,4	8	18	14
Ərzaq və içkilər/tütün	75,5	61,0	59,0	5	12	9
Müxtəlif əmtəələr	54,1	43,6	29,7	5	2	2
Pərakəndə ticarət	52,2	-	-	4	-	-
Media	78,1	83,4	82,6	3	2	2
Tikinti	77,3	67,8	58,8	3	3	4
Maşınqayırma	79,8	37,9	54,5	2	1	3
Metallurgiya	43,6	27,9	55,1	2	2	6

Çap və nəşr	87,8	-	-	2	-	-
Kağız sənayesi	53,2	-	-	2	-	-
Kimya sənayesi	55,9	63,3	60,1	1	11	12
Topdansatış ticarət	-	30,5	32,4	-	5	7
Digər	58,4	59,4	57,6	6	5	7
Cəmi ortalama	61,4	51,5	51,1	100	100	100

Mənbə: World Investment Report UNCTAD, New York and Geneva.

Göründüyü kimi, “Qrup 100”ə daxil olan TMSŞ-lərin sahəvi ixtisaslaşmasında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, telekommunikasiya sahəsində çalışan şirkətlərin sayı 1990-cı ildə 2-yə bərabər olubsa, 2001-ci ildə bu rəqəm 13 təşkil edib. Digər tərəfdən əczaçılıqla məşğul olan şirkətlərin sayı artıb. Bundan əlavə isə 1990 və 1995-ci illərdə ilk 100-lüyə kommunal xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan heç bir şirkət daxil deyildisə, 2001-ci ildə isə siyahıda artıq 9 bu cür şirkət olub.

Avtomobil sənayesində və neft hasilatı, emalı və daşınması, o cümlədən dağ sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı demək olar ki, dəyişməyib.

Ən çox azalma isə elektronika və elektrik avadanlığı, ərzaq, içkilər və tütün, kimya və metallurgiya sənaye sahələrində baş vermişdir.

Yuxarıdakı cədvəllərdə “transmillilik indeksi” adlanan anlayışdan istifadə edilir. Şirkətin beynəlxalq istehsal-maliyyə əməliyyatlarına cəlb edilməsi səviyyəsini əks etdirən bu indeks TMSŞ-lərin üç əsas parametrlərinin məcmuləşdirilməsi əsasında əldə edilir:

- xarici aktivlərin məcmu aktivlərə nisbəti;
- xarici satışların məcmu satışlara nisbəti;
- xaricdə fəaliyyətdə olan işçilərin sayının məcmu işçilərin sayına nisbəti.

TMSŞ-lərin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aktivliyi də kifayət qədər yüksəkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq şirkətlər xeyli müddətdir ki, yaranmalarına baxmayaraq, onların aktiv fəaliyyəti nisbətən yaxın zamanlarda başlanmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən TMSŞ-lər üçün xarici satışların məcmu satışlara və xarici aktivlərin məcmu aktivlərə nisbətlərinin yüksək olması

xarakterikdir. Bunu inkişaf etməkdə olan ölkələrin 50 ən iri TMSŞ-nin göstəricilərinin ümumiləşdirildiyi aşağıdakı cədvəl 2.5 də görmək olar.

Ümumilikdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin həcmələri (xarici aktivlər üzrə) nisbətən o qədər də böyük deyil. Onların xarici aktivlərinin orta göstərici 3,7 milyard dollara bərabərdir. Bu göstərici “Qrup 100” üzrə isə təxminən 30 milyard dollar təşkil edir. Buna baxmayaraq, inkişaf templərinə görə “Qrup 50” “Qrup 100”ü kifayət qədər üstələyir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin TMSŞ-ləri arasında Honq-Konq, Cənubi Koreya, Sinqapur, Çin, Meksika və Braziliya TMSŞ-ləri çoxluq təşkil edir

**İnkişaf etməkdə olan ölkələrin
50 ən iri TMSŞ-nin ümumiləşdirilmiş göstəriciləri:
aktivlərin və satışların həcmi (milyon dollar),
işçilərin sayı (nəfər)**

Göstəricilər	2001	2000	1999	2001/1999, %-lə
Aktivlər				
Xarici	186473	155659	129000	44,6
Cəmi	527928	540489	531000	-0,6
Satışlar				
Xarici	145319	189897	122000	19,1
Cəmi	362251	391429	367000	-1,3
İşçilər				
Xarici	540983	403473	383107	41,2
Cəmi	1275493	1317983	1134687	12,4
Orta TMI	44,8	34,6	38,9	5,9

Mənbə: “World Investment Report 2003” (UNCTAD, New York and Geneva, 2003) hesabatının göstəriciləri əsasında müəlliflərin hesablamaları.

Cədvəldəki göstəricilərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin 50 lider TMSŞ-si müasir iqtisadiyyatın əsas sahələrində əhəmiyyətli mövqelərə malik deyillər. Bununla belə, xidmət sferasında, xüsusilə mehmanxana

biznesində onlar güclü mövqelərə malikdirlər. Digər tərəfdən, onlar getdikcə tikinti, neft emalı, elektronika və elektrotexniki avadanlıq, telekommunikasiya sahələrinə daxil olurlar.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən olan TMSŞ-lər müasir dünya iqtisadi həyatında ən yeni hadisələrdən biridir. Onların yaranması daha çox postsosialist dövlətlərinin öz təsərrüfat institutlarını dövlətin və iqtisadiyyatın dövlət sektorunun imkanlarından istifadə etməklə dünya səviyyəsinə qaldırmaq istiqamətində göstərdikləri səylərlə əlaqədardır. Bununla belə, formal olaraq TMSŞ əlamətlərinin özündə əks etdirən bu iqtisadi vahidlər də təhlil obyektinə kimi əhəmiyyət kəsb edirlər.

2.3 Regional və beynəlxalq inteqrasiya birlikləri

Beynəlxalq inteqrasiya dünya iqtisadiyyatının inkişafının qanunauyğun bir cərəyanıdır. Cəmiyyətin həyatının təsərrüfat, siyasi, mədəni və digər aspektlərinin beynəlmiləşməsinin törəməsi olan beynəlxalq inteqrasiya sadəcə beynəlxalq əmək bölgüsündən mürəkkəb və çoxsəviyyəli beynəlxalq əlaqə və qarşılıqlı asılılıq sisteminədək uzun inkişaf dövrü keçmiş və ikitərəfli səviyyədən regional və qlobal səviyyələrədək ən müxtəlif məkan miqyaslarında tətbiq edilir.

Lakin bəzi səbəblər üzündən real beynəlxalq inteqrasiya yalnız milli dövlətlərin texniki-iqtisadi və siyasi inkişafının kifayət qədər yüksək pilləsində mümkün olur. Bu səbəbdən səmərəli beynəlxalq inteqrasiya yalnız dünyanın inkişaf etmiş regionlarının həddlərində mümkündür. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın mərkəzləri məhz belə regionlarda formalaşır.

Hazırda yalnız dünyanın ən inkişaf etmiş regionlarında belə bir səviyyəyə çatmaq mümkündür və ardıcıl olaraq, beynəlxalq inteqrasiyanın belə bir səviyyəsi regional çərçivələrlə məhdudlaşır. Regional inteqrasiya ölkənin və bütöv regionun dünya iqtisadiyyatına real inteqrasiyasına çıxış nöqtəsi olaraq, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesinin dərinləşməsinə ilkin şərtləri formalaşdırır.

İnteqrasiya – təsərrüfat həyatının beynəlmilləlləşməsinin ali səviyyəsidir. Bu prosesi inteqrasiya olunan ölkələrin daxili (struktur, pul-kredit, enerji, nəqliyyat, sosial və s.) və xarici iqtisadi siyasətlərinin sıx əlaqələndirilməsi – fəvqəlmilli tənzimləmə, milli məhsul, xidmət, kapital və iş qüvvəsi bazarlarının birləşməsi, eyni valyuta-maliyyə və hüquq sistemli vahid sosial-iqtisadi strukturun formalaşması elementləri ilə reallaşan koordinasiya xarakterizə edir.

Regional inteqrasiya – qloballaşmanın əsas tərkib və formalaşdırıcı elementidir, ancaq bununla birgə qloballaşma inteqrasiya proseslərinin mexaniki məcmusu deyil. Müasir mərhələdə dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və regional inteqrasiya eyni bir prosesə təsərrüfat həyatının beynəlmilləlləşməsinə əsaslanmalar da identik anlayışlar deyil. Qloballaşma və regional iqtisadi inteqrasiya beynəlmilləlləşmənin yeni keyfiyyətini əks etdirirlər. Ancaq qloballaşma beynəlmilləlləşmənin eninə inkişafının yüksək pilləsi kimi yeni keyfiyyətini əks etdirir, inteqrasiya isə beynəlmilləlləşmənin dərinə inkişafının ən yüksək pilləsidir.

Son vaxtlar regional inteqrasiya qloballaşma kontekstində nəzərdən keçirilir. Müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafının bu iki başlıca meyilləri mürəkkəb, çoxmənalı, ziddiyyətli qarşılıqlı fəaliyyətdədirlər. Bir tərəfdən iqtisadi fəaliyyətin qloballaşmasının sürətli prosesi, digər tərəfdən regional və subregional inteqrasiyanın artımı qeyd olunur.

Regional iqtisadi blokların möhkəmlənməsi və yeni nəhəng inteqrasiya ittifaqlarının – iqtisadi qloballaşmanın kollektiv subyektini kimi qiymətləndirilə bilən ittifaqların yaranması müşahidə olunur. Məsələn, Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA) – ABŞ, Kanada, Meksikanı birləşdirən, böyük ərazi və iqtisadi potensiala, 370 mln. əhaliyə malik region; Cənubi Amerika ümumi bazarı MERKOSUR (Braziliya, Argentina, Paraqvay, Uruqvay) – Qərb yarımkürəsində ŞAATZ-dan sonrakı ən böyük qrup ABŞ-ın təşəbbüsü ilə Qərb yarımkürəsinin 34 dövləti (Kuba istisna olmaqla) 850 mln. əhaliyə malik və ÜDM istehsalı 9 trln. dollar təşkil edən ərazidə Panamerika Azad ticarət zonası yaratmağı planlaşdırırlar. Asiya – Sakit Okean regionunda əsas institutional dövlətlərarası struktur – Asiya – Sakit

Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASİƏT) 21 dövləti (o cümlədən, ABŞ, Yaponiya, Rusiya, ÇXR) birləşdirir və dünya ÜDM-nin 55%-i, dünya ticarətinin 44%-i bu dövlətlərin payına düşür. İnteqrasiya ittifaqı yaradan subyektlərin – dövlətlərin müəyyən mobilliyini, bir dövlətin eyni zamanda bir neçə regional birlikdə iştirakını da qeyd etmək vacibdir. Qlobal iqtisadiyyat faktik olaraq, təkcə dövlətlərarası ticarət-iqtisadi bloklara – rəqabətə və iriləşməyə cəhd edən bloklara bölünməyib. Qlobal iqtisadiyyat həm də regional iqtisadi inteqrasiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqələrdədir. Çünki, inteqrasiya ittifaqlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin və transmilliləşmə prosesini kollektiv idarəetmənin təşkilindən asılı olaraq, beynəlxalq inteqrasiya dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasını sürətləndirə və ya tormozlaya bilər.

Müxtəlif ölkələrin inteqrasiya birliklərinin açıq xarakteri həm birlik daxilində, həm xaricində və ardıcıl olaraq, qlobal miqyasda ticarət mübadiləsini və xarici investisiya axınlarını təmin etməyə yönəlir.

Regional inteqrasiyanın əsas vəzifəsi texnoloji cəhətdən geri qalmış ölkələrin transformasiyasına və bu ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaratmaq, həmçinin bu ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına imkanlar açmaqdır.

Tarixi səbəblərdən ən mühüm və hətta qlobal sosial-iqtisadi və siyasi-hüquqi tendensiya və mexanizmlərin banisi məhz Qərbi Avropa olmuşdur. Real səmərəli inteqrasiyanın nümunəsi, şübhəsiz ki, bütün dünyaya inteqrasiyanın etalon, klassik modelini təklif etmiş Avropa İttifaqıdır.

Bu model yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, ölkələrin bazar tutumunun genişləndirilməsində və vahid valyutada maraqlı olmasına və inteqrasiya edən ölkələrin güclü siyasi iradəsinə arxalanır. Bu prosesin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun ardıcılığıdır. Onun inteqrasiya proqramları çoxtərəfli və kollegial şəkildə hazırlanır və dəqiq ardıcılıqla həyata keçirilir. Avropa İqtisadi Birliyi (AİB), Avropa Birlikləri (AİB, Avropa Kömür və Polad birliyi –AKPB, Atom enerjisi üzrə Avropa

birliyi-AVRO ATOM),Aİ - bütün bunlar Qərbi Avropada regional integrasiyanın yarım əsrlik tarixini əks etdirən eyni birliyin adlarıdır.

Asiyanın regionalizm modelləri əsasən integrasiya effektinin təsiri altında formalaşmışdır. Lakin bu prosesin ağ ekstremizmə qarşı yönəldilən böyük Şərqi Asiya çiçəklənmə sferası şüarının yarandığı dövrə gedib çıxan dərin tarixi kökləri var. Sonralar Sakit okean azad ticarət zonası planı irəli sürülmüşdür. Bu plan da az sonra Sakit okean ticarət və inkişaf təşkilatının yaradılması haqqında təklifə transformasiya etmişdir.

Asiya regionalizminin quruluşlarının müasir modelləri qruplaşmaların daxilində gedən integrasiya proseslərinin dərinliyi və qüvvəsinə görə fərqlənsə də onları Şərqi Asiya iqtisadi çiçəklənmə zonasını yaratmaq məqsədi ilə bağlı olan vahid təhrikədi stimullar birləşdirir. Bundan əlavə, burada qonşu ölkələr üçün qüdrətli iqtisadi cazibə mərkəzi olan və az inkişaf etmiş əhəməliyə lazımı yardım göstərmək üçün maliyyə, maddi və kədr ehtiyatlarına malik olan bir nüvə də vardır.

Hökumətlərarası Asiya – Sakit okeanı iqtisadi əməkdaşlıq təşkilati beynəlxalq forumu – (ASOİƏT), iştirakçı ölkələrin iqtisadi artımını dəstəkləmək, o cümlədən Asiya – Sakit okeanı regionu ölkələrinin xidmətlər, kapital və texnologiyalar sahəsində iqtisadi qarşılıqlı əsliyyəsinə müsbət təsiri gücləndirmək məqsədilə 1989-cu ildə təsis edilmişdir. Bu təşkilat müxtəliflik, könüllülük, konsensus prinsipləri əsasında təsis edilmişdir. Hal - hazırda təşkilata 21 dövlət və ərazi, o cümlədən, Amerikanın 5 ölkəsi (Kanada, ABŞ, Meksika, Peru, Çili), Asiyanın 13 ölkə və ərazisi (Bruney, Vyetnam, İndoneziya, ÇXR, Malaziya, Papua-Yeni Qvineya, Koreya Respublikası, Sinqapur, Syanqan (honkonq), Tayvan, Tailand, Filipin, Yaponiya), habelə Rusiya, Avstraliya və Yeni Zelandiya daxildir.

Daha bir nüfuzlu təşkilat Cənubi – Şərqi Asiya dövlətləri assosiasiyasıdır - (ASEAN). Qurum 1967- ci ildə Banqkok qətnaməsi əsasında yaradılmışdır. Bu qətnaməyə əlavə olaraq 1976-cı ildə Cənubi – Şərqi Asiya (CŞA) dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdır. 1992-ci ildə Sinqapur qətnaməsi

imzalanmışdır. Bu qətnamənin əsas məqsədi regionda iqtisadi və siyasi əməkdaşlığı genişləndirməkdir.

ASEAN-a Bruney, Vyetnam, İndoneziya, Kamboca, Malaziya, Filippin, Sinqapur, Tailand daxildirlər. Beləliklə, ASEAN CŞA-nın demək olar ki, bütün dövlətlərinibirləşdirir. ASEAN ölkələrində əhalinin sayı 480 mln-dan çoxdur, məcmu ÜMM 630 mlrd. dollara yaxındır.

Qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin qədim tarixi ənənələri ASEAN çərçivəsində inteqrasiya əməkdaşlığının inkişafı üçün səmərəli şərait yaradır.

Afrika qitəsində inteqrasiya prosesləri 1960-cı illərdə başlamışdı. Sonralar burada çoxlu sayda subregional qruplaşmalar yaradıldı. Lakin obyektiv və subyektiv səbəblərdən bu qruplaşmalar gözlənilən inteqrasiya effektinə nail ola bilmədilər. Afrika ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin aşağı olması inteqrasiyanın xarakterinə öz təsirini göstərir.

Bütün bunlara baxmayaraq Afrika ölkələri regional əməkdaşlığın fəallaşdırılmasına can atır və onun adekvat modelini axtarmaqda davam edirlər. 1994-cü ildə Qərbi Afrika iqtisadi və valyuta ittifaqı (UEMOA) yaradıldı. Bu ittifaq 1973-cü ildən fəaliyyət göstərən Qərbi Afrika Valyuta İttifaqının varisi oldu. Onun tərkibinə 7 ölkə daxildir: Benin, Burkina-Faso, Kot-d'İvuar, Mali, Niger, Sineqal, Toqo.

Qərbi Afrika dövlətləri iqtisadi birliyi (EKOBAC) 1976-cı ildə qüvvəyə minmiş Qərbi Afrika dövlətləri iqtisadi birliyi haqqında müqaviləyə əsasən 1975-si ildə yaradılmışdır. EKOBAC - nin tərkibinə 16 ölkə daxildir: Benin, Burkina-Faso, Kot-d'İvuar, Kabo-Verde, Qambiya, Qana, Qvineya, Qvineya-Bisau, Liberiya, Mali, Mavritaniya, Niger, Nigeriya, Seneqal, Syerra-Leone, Toqo. EKOBAC-ın məqsədi ümumi bazarı, iqtisadi və valyuta ittifaqını yaratmaq, valyuta əməkdaşlığı və regional ticarətin liberallaşdırılması üzrə sahəsində proqramları həyata keçirməkdir.

1966-cı ildən Mərkəzi Afrika Gömrük və İqtisadi ittifaq (UDEAK) fəaliyyət göstərir. Ekvatoriya gömrük ittifaqının varisi olan bu təşkilatın tərkibinə 6 dövlət daxildir: Qabon, Kamerun, Konqo Respublikası, Mərkəzi Afrika Respublikası, Çad,

Ekvatoriya Qvineyası. İttifaqın məqsədləri sırasına Mərkəzi Afrika ölkələrinin ümumi bazarının yaradılması və möhkəmləndirilməsi daxildir.

1994-cü ildə Cənubi və Şərqi Afrikanın ümumi bazarı (KOMESA) yaradıldı. Müqavilədə KOMESA-nın inkişaf edərək iqtisadi birliyə də çevrilməsi nəzərdə tutulur. KOMESA-nın tərkibinə Anqola, Burundi, Konqo Demokratik Respublikası, Cibuti, Misir, Zambiya, Zimbabve, Keniya, Komor adaları, Lesoto, Mavriki, Madaqaskar, Malavi, Mozambik, Namibiya, Ruanda, Svazilend, Seyşel adaları, Sudan, Tanzaniya, Uqanda, Eritreya, Efiopiya daxildir.

1990-cı illərdə regional iqtisadi birliklər özünün zirvə nöqtəsinə çatmışdı. Bu mərhələdə yeni regionçuluq, ikinci regionçuluq, blokların yaranması kimi anlayışlar səciyyəvi idi. Hesab olunur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə birinci və ya köhnə regionçuluq məğlubiyyətə uğradı. Bunun səbəbləri isə ilk növbədə bu ölkələrin iqtisadi strukturlarının oxşarlığında, iqtisadiyyatlarının zəif dinamikasında və qarşılıqlı öhdəliklərinin olmamasında idi.

III Fəsil

3.1 Avropa ittifaqında integrasiyanın sürətləndirilməsi amilləri

Avropa İttifaqı (European Union) 18 Aprel 1951-də Belçika, Almaniya, Fransa, Niderland, Lüksemburq və İtaliya tərəfindən qurulmuşdur.

Avropa Birliyi 1995-ci ildə ilk fəallarının xatirəsinə tikilmiş bir abidə kimidir; iqtisadi, sənaye, siyasət, vətəndaş haqları və xarici siyasət sahələrini əhatə edən çoxsektorlu bütünləşmənin ən üstün formasıdır. Avropa Kömür və Polad İttifaqını quran Paris Müqaviləsi (1951), Avropa İqtisadi Birliyini və Avropa Atom Enerjisi Birliyini (Euratom) quran Roma Müqavilələri (1957), Vahid Avropa Sənədi (1986) və Maastricht Avropa Birliyi Müqaviləsi (1992) Üzv dövlətləri hegemon Dövlətlər arasındakı ənənəvi müqavilələrdən daha möhkəm bir formada bir-birinə bağlayan AB-nin hüquqi təməllərini meydana gətirir. Avropa Birliyi birbaşa tətbiq edilmə imkanı olan bir qanun təşkil etmə hüququna malikdir və vətəndaşları leyhinə xüsusi haqlar təyin edə bilir.

Birliyin işləri başlanğıcda altı qurucu üzvü (Almaniya, Belçika, Fransa, Hollandiya, İtaliya və Lüksemburq) arasında bir kömür və polad ortağ bazarının qurulması ilə məhdudlaşdı. Müharibə sonrasındakı o günlərdə müharibənin qalib və məğlublarını bərabər hüquqlu olaraq əməkdaşlıq edə biləcəkləri bir təşkilati qurğu içində bir yerə toplayan İttifaq təməlində sülhə zəmanət vermənin bir aləti olaraq başa düşülürdü. Altılar 1957-ci ildə Fransız Milli Məclisinin Avropa Müdafiə İttifaqı layihəsini rədd etməsindən üç il sonra mübarizə apararaq mal və xidmətlərin sərbəst hərəkətinə aid bir iqtisadi birlik qurmağa qərar verdilər.

AİB-nin ən son hədəfi Avropanın siyasi bütünlüyə nail olmasıdır. Bu hədəfə çatmaq üçün nəzərdə tutulan iqtisadi tarazlığı təmin etmək üçün ilk vasitə olaraq üzv ölkələr arasında malların, xidmətlərin, sərmayənin və əməyin sərbəst hərəkət etdiyi bir ortağ bazar və gömrük birliyi qurulması nəzərdə tutulmuşdur. Roma Anlaşmasının 2-ci maddəsində AİB-in hədəfi “Birliyin vəzifəsi ortağ bazarın qurulması və üzv

ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin getdikcə yaxınlaşdırılması vasitəsilə Birliyin daxilində iqtisadi fəallıqların qanunauyğun inkişafını, sürətli və taraz bir yayılmanı, artan bir sabitliyi, həyat səviyyəsinin sürətlə yüksəldilməsini və birləşdirdiyi dövlətlər arasında daha möhkəm münasibətlər qurmaqdır.” şəklində ümumiləşdirilmişdir.

1973 və 1979-cu illərdəki iki neft böhranı dünya səviyyəsində pulun qeyri-sabitliyini daha da artırdı. 1979-cu ildə Avropa Pul Sisteminin dövriyyəyə girməsi valyuta məzənnələrinin sabitləşməsinə kömək etdi. Birlik 1981-ci ildə Yunanıstanın, 1986-cı ildə də İspaniya və Portuqaliyanın qatılmaları ilə cənuba doğru genişləndi. Bu genişlənmələr On ikilərin iqtisadi inkişafı arasındakı fərqlilikləri azaltmağa yönələn proqramların həyata keçirilməsini zəruri etdi. Bu dövrdə Birlik Aralıq dənizinin cənubu ilə Afrika, Karib və Sakit Okean ölkələri ilə yeni anlaşmalar imzalayaraq beynəlxalq səviyyədə daha mühüm bir rol oynamağa başladı; Afrika, Karib və Sakit Okean ölkələri bir-birinin ardınca dörd Lomé Müqaviləsi (1975, 1979, 1984 və 1989) ilə Birliklə əlaqə qurdular. Bütün Birlik üzvləri olan ölkələr arasında 15 Aprel 1994-cü ildə Mərakeşdə imzalanan bir müqavilə ilə dünya ticarətinin inkişafında yeni bir dövrə addım atıldı.

Avropa Birliyi sülhü qorumaq, iqtisadi və sosial irəliləməni təmin etmək məqsədilə toplanmış 28 Üzv Dövlətdən ibarətdir. Birliyin içində ortaq qurumları olan üç İttifaq yer alır. 1992-ci ildə Maastrixdə imzalanan Avropa Birliyi Anlaşması ilə iqtisadi və pul birliyi formasında irəliləyən və məlum sahələrdə hökumətlərarası əməkdaşlığı əhatə edən bir Avropa Birliyi qurulmuşdur. Avropa Birliyini isə bənzəri olan iqtisadi birliklər və ya əməkdaşlıq elədiyi qurumlardan fərqləndirən ən böyük xüsusiyyət təşkilati bünövrəsidir. Birliyi idarə edən qurumlar bunlardır: Demokratik yollarla seçilən Parlament, Üzv Dövlətləri təmsil edən və nazirlərdən ibarət Şura, Avropa Dövlət və Hökumət Başçıları Zirvəsi, Anlaşmaların qoruyucusu olan Komissiya, Birliyin hüququna uyğunlaşmanı təmin edən Ədalət Divanı və Birliyin Maliyyə idarəsinə nəzarət edən Ali maliyyə məhkəməsi. Bundan başqa iqtisadi, sosial və regional mənfəət qruplarını təmsil edən müxtəlif məsləhət heyətləri vardır. Birliyin taraz inkişafına yardım edən layihələrin maliyyələşdirilməsini asanlaşdırmaq

məqsədlə qurulan bir Avropa İnvestisiya Bankı mövcuddur. Bunlardan başqa Avropa Pul İnstitutu, Mərkəzi Avropa Bankı və təftişetmə qurumu və şikayət qəbul edən Ombudsman mövcuddur.

Avropa Birliyinin əsas fəaliyyət prinsiplərini tətqiqatçılar aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

- milli və ümumi maraqlar arasında balans yaradan dövlətlərarası və dövlətüstü qurumların mövcudluğu;
- Avropa Birliyi institutu ilə milli dövlətlər arasında dəqiq səlahiyyət bölgüsü;
- Qəbul olunan qərarların müxtəlif təsnifatı (məcburi və tövsiyyəvi qərarlar, qərarların icrası vasitəsinin dövlətlər tərəfindən azad seçimi və s.);
- birlik qərarlarının üstünlüyü prinsipi (bu hər sahə üzrə dövlətlərarası müqavilələrlə təsdiqlənir);
- İntegrasiya proseslərinin ölkələrin ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənməsi.

Azad AB vətəndaşlarının AB sərhədləri daxilində hər hansı bir yerdə səyahət etmə, işləmə, yaşama haqlarına təminat verilmişdir. Bu haqdan tam olaraq istifadə edə bilmək üçün insanların öz həyatlarını yönləndirmələri və iş təhlükəsizliklərini təmin etmələri lazımdır. İnsanlar beynəlxalq qanun pozuntusuna qarşı qorunmalı və Birlik səviyyəsində təməl haqlarına hörmət etməli və ədalətdən eyni bərabərdə faydalanmalıdırlar. Bu vəziyyət Avropa Birliyinin təhlükəsizlik, ədalət və azadlıq sahəsi yaratması üçün lazımdır.

AB dünyanın bütün elmi məlumat qabiliyyətinin hardasa üçdə birini istehsal edir. Araşdırma və yenilik AB xalqlarının gözlədiyi rifah və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədinə xidmət edir. Ortaq proqramlar AB ölkələrinin işlərini birləşdirir. Əsas vasitə altıncı çərçivə proqramıdır. Bu program üzv ölkələr və digər bəzi ölkələr və Avropa Birliyinin öz Ortaq Araşdırma Mərkəzindəki araşdırmalar üçün fond yaradır.

AB balıqçılıq sənayesi cəmiyyətin ən vacib ərzaq və məşğulluq qaynaqlarından biridir. Bu səbəblə balıq ovlanması məhdudlaşdırılması lazımdır. AB balıqçılıq

sektoruna və istehlakçılara xeyir vermək məqsədi güdən ortaq bir balıqçılıq siyasətinə sahibdir.

On beş il əvvəl mövcud olmayan mobil telefonlar bugün həyatımızın ən vacib parçalarından biri halına gəlmişdir. İnternet müddətsiz məlumat axışını təmin edir. Yüksək qabiliyyətli digital sistemlər kimi xidmətlər və proqramlar təqdim edilərək əvvəllər ayrı olan yayım və telekommunikasiya dünyası bir yerə toplanır. Məlumat texnologiyasındakı bu inqilab evdə, işdə və məktəb və ya universitetlərdə məlumat cəmiyyətini təşkil edir. AB siyasətləri və fəaliyyətləri bu inkişafı əvvəlcədən dəstəkləyir və yönləndirir.

AB dünyanın ən zəngin bölgələrindən biri olmasına baxmayaraq regionlararası gəlir paylaşılması və fürsət qeyri-bərabərliyi mövcuddur. Gəlirləri AB ortalamasından aşağı olan və 2004-cü ilin Mayında üzv olan ölkələr bu fərqliliyi daha da dərinləşdirəcək. Regional siyasətlər vasitəsilə mənbələr varlı regionlardan kasıb regionlara yönləndirilirlər. Beləliklə həm maliyyə həmrəyliyi, həm də güclü iqtisadi inteqrasiya təmin olunmuş olur.

Ətraf-mühitin qorunması bugünümüz və gələcək nəsillərin həyat səviyyəsi üçün əsas şərtidir. Ancaq çətin olan bunu iqtisadi inkişaf ilə paralel olaraq uzun müddətdə davam etdirə bilməkdir. AB ətraf-mühit siyasəti yenilik və iş fürsətlərini təşviq edən yüksək ətraf-mühit standartları üzərində qurulmuşdur.

AB-nin ticari, iqtisadi və maliyyə mövzularındakı uğurları onu bir dünya gücü vəziyyətinə gətirir. AB qlobal formada bir çox ölkə və regionu əhatə edən ikili və çoxtərəfli anlaşmalar silsiləsinə sahibdir. Dünyanın ən böyük ticarət həcminə sahib və dünyanın ikinci ən güclü pul toplusuna sahib olan AB beş qitədəki yardım layihələrinə də ayda bir milyard Euro xəcləyir. Avropa Birliyinin xarici siyasətdə söz sahibi olan bir vəziyyətə gəlməsi Birliyə vacib qlobal öhdəlik qazandırır.

AB dünyanın birinci ticari gücüdür və dünya idxalat və ixracat həcmnin 20%-ini həyata keçirir. Varlı və kasıb ölkələrin qarşılıqlı maraqları çərçivəsində AB üzv ölkələr arasındakı sərbəst ticarəti 50 ilə yaxın bir müddətdir ki, uğurla öz üzərinə götürmüşdür.

Neft qıtlığı və enerji çatışmazlığı az-az meydana gəlir, lakin bu vəziyyət də enerjiyə həyatın hər sahəsində ehtiyac duyulduğunun xatırladıcısıdır; nəqliyyat üçün, mənzilləri qış mövsümündə isitmək, yay mövsümündə soyutmaq üçün, fabrikləri, şirkətləri, mülkləri işlətmək üçün enerjiyə ehtiyac vardır. Ancaq bir çox enerji mənbəyi tükənmişdir. Ancaq enerji istifadəsi çirklənmə mənbələrindən biridir. Yeridilə bilən inkişaf neftin daha az və ağıllı istifadəsi zamanı baş verə bilər.

Davam edə biləcək bir böyümə və Avropa Birliyində yaşam yarada bilmək üçün üzv ölkə hökumətləri iqtisadiyyatlarını sağlam iqtisadi idarəetmə təməllərində qurmalıdırlar. Ortaq pul siyasəti bu müddətin bir parçasıdır.

Son illərdə sağlamlıq sektorunda partlayış edən qida sektoruyla bağlı böhranlar istehlakçının qida təhlükəsizliyi üzərindəki inamını sarsıtmışdır. Bu vəziyyətə qarşılıq olaraq AB qlobal bir “tarladan boşqaba” adlı vətəndaşların qida sektorundakı inamlarını yenidən qazanmağı qarşısına məqsəd qoyan bir strategiyayı inkişaf etdirmişdir.

Günümüzdə televiziya məlumat və əyləncənin əsas mənbəyidir. Hər insan gündə təqribən üç saatını kino, idman xəbərləri və digər proqramları izləyərək keçirir. Vizual sektor AB-yə bir milyon iş imkanı yaradır. Bu sektor böyük ticari məqsədlər və mədəni fərqlilik, cəmiyyət xidmətləri və sosial cavabdehlik məsələlərini əhatə edir. Birlik ortaqların olduğu yerlərdə qayda və rəhbərlər yaradarkən, hər bir hökumət öz vizual siyasətini yeridir.

Gömrük Birliyi AB-ni təşkil edən ən əsas amillərdən biridir. Bu vəziyyət Birlik daxilindəki gömrük vergilərini ləğv etmiş, onun yerinə idxal mallara aid tək bir vergi sistemi təyin etmişdir. Üzv ölkələr arasında gömrük yoxlamaları ləğv edilmişdir. Gömrük vəzifəliləri artıq sadəcə AB-nin xarici sərhədlərində yerləşirlər. Bunlar sadəcə ticarətin davamını təmin etməklə yetinməyib, eyni zamanda ətraf-mühitin və mədəni mirasın qorunmasını təmin edir.

Ölkələr və qitələr arasında sistemli olaraq səyahət edən insanların olduğu bir dünyada milli sərhəd daxilində girən xəstəliklərin qarşısı alınır və bu AB vətəndaşlarını hədələyir. Siqaretdən asılılıq, az qidalanma və ya çirklənmədən

qaynaqlanan xəstəliklər bütün Avropa Birliyi üzvləri üçün narahatçılıq mövzudur. Vahid bazarda tibbi və qan məhsullarının təhlükəsizliyi paylaşılan bir cavabdehlikdir. Sağlamlıq sahəsinin üzv ölkələrin ən əsas problemi olduğuna görə AB bu mövzudakı çətinliklərin fəal həllində yönləndirici rol oynaya bilər.

Avropa məşğulluq və sosial siyasətinin şüarı daha çox və daha yaxşı iş təklifləri ilə fürsət bərabərliyi. AB dünyanın rəqabət nisbəti ən yüksək və ən dinamik olan iqtisadiyyatına sahib olma iddiasındadır. Sosial siyasət gündəmi iqtisadiyyat, məşğulluq və sosial siyasətlər çərçivəsində ələ alınır.

AB və üzv ölkələrdən gələn sərmayənin təxminən yarısı kasıb ölkələrə yardım etmək üçün istifadə olunur ki, bu da Birliyi dünyanın ən böyük yardım qurumu vəziyyətinə gətirir. Ancaq inkişaf siyasəti yalnızca təmiz su və yol çəkilməsi ilə öz işini bitmiş hesab etmir. Birlik ticarəti də; bazarını kasıb ölkələrə açaraq və onları birbiriləri ilə daha çox ticarət etməyə təşviq edərək, bir inkişaf vasitəsi olaraq istifadə edir.

Dil, ədəbiyyat, plastik sənətlər, vizual sənətlər, əl sənətləri, memarlıq abidələri, film və radio verlişlərinin yayımı Avropanın mədəni fərqliliyinin bütün sahələridir. Fərqli region və ölkələri təmsil etmələrinə baxmayaraq hər biri Avropanın ortaq mədəni mirasına aiddir. Avropa Birliyinin əsas 2 məqsədi vardır: bu fərqliliyi qorumaq və dəstəkləmək, eyni zamanda digərlərinə də əlçatan hala gətirməyə çalışmaq.

Ortaq Kənd təsərrüfatı Siyasətinin məqsədi əkinçilərə aydın həyat standartları yaratmaq və istehlakçılara ədalətli qiymətlə keyfiyyətli ərzaq təqdim etməkdir. Bu ehtiyacların qarşısının alınma forması illər boyunca dəyişilmişdir. İndiki açar sözlər ərzaq təhlükəsizliyi, çöllüklərin qorunması və pul üçün dəyərdir.

Təsirli rəqabət açıq bazar iqtisadiyyatı üçün çox lazımlıdır. Rəqabət qiymətləri aşağı salır, keyfiyyəti qaldırır və islehlakçıya geniş seçim imkanı verir. Rəqabət texnoloji yeniliklərə imkan yaradır. Bunun həyata keçməsi üçün özəl sektor və hökumətlərdə dürüstlük və ədalətlik çox vacibdir. Avropa Komissiyası özəl sektor

və hökumətlərin mal və xidmətlərin ədalətli ticarəti haqqındakı Avropa Birliyi qanunlarına əməl etmələrini təmin etmək üçün çox geniş imkanlara sahibdir.

AB içərisindəki hər vətəndaş bir istehlakçıdır və Avropa Birliyi onların sağlamlığını qoruma, təhlükəsizliyini təmin etmə və iqtisadi standartlarını yaxşı səviyyədə tutma məsələlərinə olduqca böyük diqqət yetirir. Avropa Birliyi istehlakçıların məlumat və təlim haqlarını yüksəldir, onların maraqlarının zəmanət altına alınmasına kömək edir və onları özlərinə yardım edəcək istehlakçı dərnəkləri mövzusunda məlumatlandırır və cəsarətləndirir.

Sərhədlərin açılması və nəqliyyat sektorundakı qiymətlərin aşağı düşməsi Avropa Birliyi vətəndaşlarına bugünə qədər heç görülməmiş dərəcədə ölkələrarası hərəkətliliyi təmin etmişdir. Bunun sayəsində fərqli ölkələrdə istehsal olunan mallar istehlakçıya birbaşa çatdırılır. AB milli bazarları rəqabətə açaraq və fiziki və texniki sədləri aradan qaldıraraq bu inkişafa yardım etmişdir. Ancaq böyümə nisbəti davamlı deyil.

3.2 NAFTA – da inteqrasiyanın prosesinin sürətləndirilməsi amilləri

NAFTA nə ya North Amerikan Free Trade Area, Amerika qitəsində inkişaf etmiş inteqrasiya qrupudur, NAFTA 1994- cü ildə təsis edilmişdir və tərkibinə üç dövlət daxildir: ABŞ, Kanada və Meksika. NAFTA hal-hazırda dünyada ən böyük regional azad ticarət zonasıdır. NAFTA ərazisində 406 milyaon əhali yaşayır. Şimali Amerika azad ticarət zonası haqqında razılaşma, kompleks razılaşmalardan ibarətdir və ticarətdən savayı bu razılaşmalar xidmət və investisiyalar sahələrini əhatə edir. Şimali Amerika regionunda azad ticarət zonasının yaradılması bir sıra amillərlə şərtlənir:

- iştirakçı ölkələrin coğrafi yaxınlığı və milli iqtisadiyyatların struktur oxşarlığı
- ölkələr arasında sıx ticarət əlaqələri və genişlənən istehsalın əlaqələndirilməsi;

- Amerikada TMK-ların Kanada və Meksikada və Kanada TMK-ların ABŞ-da genişlənən şəbəkəsi

ABŞ, Kanada və Meksika arasında əmtəələrin və xidmətlərin azad ticarəti prosesində NAFTA yeni bir mərhələdir. Qərbi Avropadan fərqli olaraq, Şimali Amerikada Təsərrüfat kompleksinin yaradılması üçün impulslar “aşağıdan yuxarı” istiqamətdə, yəni, amerikan və kanadalı şirkətlərin əməkdaşlığa meyl etməsi istiqamətində getmişdir. Bu o deməkdir ki, əgər Avropada əvvəlcə müqavilələr bağlanmış və sonra iqtisadi əlaqələr inkişaf etmişdirsə, Şimali Amerikada əvvəlcə iqtisadi əlaqələr inkişaf etmiş və sonra onlar müqavilə çərçivəsinə salınmışdır. XX əsr boyu ABŞ və Kanada arasında kapitalın, əmtəələrin işçi qüvvəsinin azad hərəkəti sayəsində sərhədlər şəffaflaşdı. Şimali Amerikada İntegrasiya üçün birinci addım, “Ebbot planı” olmuşdur. Bu plan 1947-ci ildə qəbul edilmişdir. Və əsas məqsədi, Kanada iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinə ABŞ investisiyalarını cəlb edilməsidir. 1959-cu ildə, ABŞ və Kanada birgə hərbi istehsal haqqında müqavilə bağlamışlar. Bu da Merika standartlarının Kanada istehsalına daxil olmasına şərait yaratmışdır. 1965-ci ildə, avtomobil istehsalı sahəsində ticarətin liberallaşması haqqında müqavilə imzalanmışdır. ABŞ, Kanada və Meksikanın ticarət birliyi ideyası, 1970-ci illərdən reallaşmağa başladı. Əvvəlcə söhbət enerji birliyinin yaradılmasından gedirdi. Bu tip ideya 1980-ci illərdə reyqan və Buş tərəfindən təklif olunmuşdur. ABŞ və Kanada arasında iqtisadi münasibətlərin keyfiyyətə dəyişməsi, 1988-ci ildə dövlət səviyyəsində azad ticarət haqqında Amerika-Kanada müqaviləsinin bağlanması ilə şərtlənirdi. Müqavilə əmtəə və xidmət ticarətində (nəqliyyat, telekommunikasiya, kompüter, maliyyə sistemləri, turizm) məhdudiyyətlərin qarşılıqlı aradan qaldırılması öhdəliyini, Kanada ərazisində maliyyə-kredit sistemində xarici mülkiyyətə olan məhdudiyyətlərin və eynilə ABŞ və Meksika iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsini artırdı. 1992-ci ildə Meksika Amerika-Kanada ticarət müqaviləsinə qoşuldu. NAFTA ərazisində integrasiya prosesləri, Avropa İttifaqı integrasiyasına bənzər getməli idi: ABŞ, Kanada, Meksika əmtəələrin, kapitalın, işçi qüvvəsinin, texnologiyaların ümumi bazarın yaradılması və üç dövlətin vahid

təsərrüfat orqanizminin formalaşdırılması. NAFTA-nın özəyi Amerika - Kanada iqtisadi inteqrasiyasıdır – Canada – US. Free Trade Agreement – CUSFTA. Bu müqaviləyə görə 10 il ərzində Şimali Amerikanı birləşdirən azad ticarət zonası yaradılmalı idi. Meksikanın birləşməsi isə , 1990-cı ildən başlamışdır. İki il sonra isə, üç dövlət arasında müqavilə bağlanmışdır. Müqavilə 1994-cü ildən qüvvəyə minmişdir.

NAFTA-nın məqsədi, iştirakçı ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi, hər şeydən əvvəl isə əmtəələrin ticarəti sahəsində baryerlərin aradan qaldırılmasıdır. Bu məhdudiyyətlərin yarısı NAFTA yaradılmasın dərhal sonra aradan qaldırılmışdır, qalanları isə 14 il ərzində tədricən ləğv edilmişdir. Avropa İttifaqından fərqli olaraq, NAFTA-nın məqsədlərinə dövlətlərarası inzibati orqanların yaradılması və ya yeni qanunvericiliyin işlənilib hazırlanması daxil deyildi. NAFTA yalnız, beynəlxalq hüquq çərçivəsində beynəlxalq ticarət müqaviləsidir. NAFTA xarici istehsalçılara qarşı proteksionist qaydalar müəyyən edir (xüsusilə tekstil sənayesi və avtomobil istehsalı).

NAFTA – nın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- müqavilənin iştirakçıları arasında ticarət sahəsində baryerlərin aradan qaldırılması və əmtəələrin və xidmətlərin hərəkətinin stimullaşdırılması;
- azad ticarət zonasında ədalətli rəqabət üçün şəraitin yaradılması və dəstəklənməsi;
- müqavilənin iştirakçıları ərazisinə investisiyaların cəlb edilməsi;
- intellektual mülkiyyət hüquqlarının lazımı və effektiv səviyyədə qotunmasına təminat;
- müqavilənin şərtlərinin həyata keçirilməsi, mübaisələrin birgə həll olunması, idarəetmə məsələləri üzrə işlək mexanizmlərin yaradılması;
- müqavilənin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə gələcək üç tərəfli, regional və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün bazanın yaradılması;

Şimali Amerika inteqrasiya kompleksinin srukturu, avropa inteqrasiya modeli ilə müqayisədə özünəməxsus xarakterə malikdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi , NAFTA dövlətüstü qurum deyil, sadəcə azad iqtisadi zonadır. Əsas fərqlərdən biri, ABŞ,

Kanada və Meksika iqtisadiyyatının bir-birindən asılılığının assimetrik olmasıdır. Məsələn, Meksika və Kanadanın təsərrüfat stukturlarının qarşılıqlı əlaqəsi və fəaliyyəti, Kanada-Amerika və Meksika-Amerika inteqrasiyasının miqyasına nisbətən azdır. Kanada və Meksika, amerika əmtəə və işçi qüvvəsi bazarında rəqibdirlər və onlar amerika korporasiyalarının kapital və texnologiyasının cəlb edilməsi uğrunda “mübarizə” aparırlar. NAFTA-nın stukturu mükəmməl deyil. Bu ondan irəli gəlir ki, NAFTA daxilində də yalnız bir iqtisadi güc var- ABŞ. Bu mərkəzləşmə idarəetməni asanlaşdırır (lider ölkə daha zəif tərəfdaşlarına öz şərtlərini qəbul etdirir), lakin eyni zamanda mübahisələrə gətirib çıxarır. Buna görə də NAFTA daxilində xüsusi güclü mexanizmə malik olan qurum yoxdur. İki əsas orqan –Azad Ticarət komissiyası və Katiblikdir. Komissiya, NAFTA-nın mərkəzi təşkilati institudur. Komissiya, ticarət nazirləri səviyyəsində fəaliyyət göstərir və üçtərəfli müqavilənin şərtlərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı yaranan hər hansı bir mübahisəni həll edir. Əgər dövlətlərdən hər hansı biri komissiyanın qərarı ilə razılaşmırsa, həmin dövlətə qarşı üzv dövlətlər tərəfindən ticarət və müxtəlif sanksiyalar tətbiq olunur. Katiblik isə, inzibati-texniki məsələlərin həlli ilə məşğuldur.

NAFTA ticarətin liberallaşdırılmasına yönəldilmişdir, bu qurum həm də digər sahələri əhatə edir. NAFTA çərçivəsində əmək və ekoloji əməkdaşlıq sahəsində müqavilələr imzalanmışdır. NAFTA iştirakçıları Avropa İttifaqında olduğu kimi, birliyi transformasiya etmək niyyətində deyillər. Bu onunla izah olunur ki, ABŞ xarici ticarətin 70 % qeyri-NAFTA dövlətlərinin payına düşür. Buna görə də, ABŞ öz xarici siyasətində azad iqtisadi siyasət yürütmək istəyir. ABŞ-da Kanada ixracının 75-80 %-i həyata keçirilir (Kanada ÜMM 20 %). ABŞ- ın Kanada xarici investisiyalar üzrə payı 75 %-dir, Kanadanın ABŞ-da isə 9 %. Meksika ixracının 70%-i ABŞ-a istiqamətlənib, ABŞ-dan idxal isə Meksika üçün 65 %-dir. Meksikaya qoyulan bir-başa investisiyaların ümumi payından ABŞ-ın payı 60 % təşkil edir. ABŞ ÜMM, Kanada ÜMM göstəricilərini 14,5 dəfə, Meksika ÜMM göstəricilərini isə 19 dəfə üstələyir.

Latin Amerikasını İnteqrasiya Assosiyasiyasını, Latin Amerikasını ölkələri arasında ən iri ticarət-iqtisadi inteqrasiya qruplaşmasıdır. Təşkilat, 1980-ci ildə təsis edilmişdir. LAİ-nin yaradılmasının əsas məqsədi, Latin Amerikasını regionunda iqtisadi və sosial inkişafı təmin etmək üçün vahid bazar yaratmaqdır. LAİ-nin 11 üzvü var (Mərkəzi və Cənubi Amerika dövlətləri). Üzv dövlətlər öz aralarında preferensial ticarət haqqında razılaşma imzalayırlar. Nəzərdə tutulur ki, nisbətən daha çox inkişaf etmiş dövlətlər, daha az inkişaf etmişlərə ticarət sahəsində güzəştlər edir. LAİ üzvləri üç qrupa bölünmüşdür: daha çox inkişaf etmiş (Argentina, Braziliya, Meksika), orta səviyyəli (Venesuela, Kolumbiya, Peru, Uruqvay, Çili) və az inkişaf etmiş (Boliviya, Paraqvay, Ekvador). Ümumilikdə təşkilat, 20 milyon km² sahəni əhatə edir və ərazisində 493 milyona əhali yaşayır. Təşkilatın qərəghahı Montevideo şəhərində (Uruqvay) yerləşir. Təşkilatın rəsmi dilləri, ispan və portuqal dilləridir.

1969-cu ildə, Mərkəzi və Cənubi amerika ölkələri iqtisadi cəhətdən inteqrasiya etmək məqsədilə, regional təşkilatın təsis edilməsi haqqında razılığa gəldilər. And ölkələri, Latin Amerikasını Azad Ticarət Zonasını təsis etdilər. 1980-ci ildə isə həmin birliyə üzv ölkələr təşkilatı daha da təkmilləşdirmək məqsədilə yığışaraq, ALADİ-Latin Amerikasını İnteqrasiya Assosiyasiyasını yaratdılar. Əvvəlkindən fərqli olaraq yeni yaradılmış təşkilat, onun tərkibinə qatılmaq istəyən hər hansı bir ölkəni qəbul edə bilərdi. Həmçinin, ALADİ-yə üzv ölkələr həm öz aralarında, həm də regiondan kənar ölkələrlə ikitərəfli razılaşdırmalr bağlaya bilərdilər. Bu zaman, həmin ölkələr Assosiasiyanın digər üzvləri qarşısında məsuliyyət daşımırdı. Bütün bu şərtlər öz əksini, 1980-ci ilin Avqust ayının 12-də imzalanmış Montevideo Müqaviləsində tapmışdır. Məhz müqavilədə nəzərdə tutulan şərtlərə uyğun olaraq, Meksika həm ALADİ-yə üz olmuş və həm də NAFTA-ya qoşulmuşdur. Müqavilənin 44-cü maddəsində bu məsələlər öz əksini tapmışdır. Montevideo Müqaviləsi, ALADİ-ni yaradan və idarə edən qlobal hüquqi çərçivə sənədidir. Montevideo Müqavilə aşağıdakı prinsipləri əsas götürülür : plüralizm, həmrəylik, elastiklik, fərqli yanaşma və müxtəliflik. ALADİ, 1981-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Üzv dövlətlər, 1984-cü

ildə Regional Tarif İmtiyazları cədvəlini qəbul etmiş və onun müddətini 1987-ci ilədək uzatmışlar.

ALADİ-nin məqsədi, Latin Amerikasını Azad Ticarət Zonası kimi fəaliyyət göstərən təşkilatın bazasında, yeni ümumi Latin Amerikasını vahid bazarını yaratmaqdır.

Montevideo Müqaviləsinə əsasən, istənilən Latin Amerikasını dövləti təşkilata üzv ola bilər. Bu müqaviləni ilk olaraq imzalamış ölkələr Argentina, Boliviya, Braziliya, Çili, Kolumbiya, Ekvador, Meksika, Paraqvay, Peru, Uruqvay və Venesueladır. 1999-cu ildə Kuba Respublikası ALADİ-yə üzv olmuşdur. Təşkilatın üzvləri inkişaf səviyyəsinə görə 3 qruplaşmaya bölünür:

- Daha çox inkişaf etmiş –Argentina, Braziliya, Meksika;
- Orta səviyyəli – Venesuela, Kolumbiya, Peru, Uruqvay, Çili;
- Az inkişaf etmiş – Boliviya, Paraqvay, Ekvador.

Təşkilatın strukturuna aşağıdakı orqanlar daxildir;

- Baş Katiblik;
- Xarici İşlər Nazirləri Şurası;
- Qiymətləndirmə və Həmrəylik Konfransı;
- Nümayəndələr Komitəsi;
- Köməkçi orqanlar.

ALADİ, Latin Amerikasını regionunda vahid bazar yaratmaq üçün aşağıdakı mexanizmlərdən istifadə edir;

- Regional Tarif İmtiyazları – üzv ölkələrdə istehsal olunan məhsullara tətbiq olunur;
- Regional Sərhəd Razılaşmaları – üzv ölkələr arasında;
- Digər razılaşmalar – regionun bir və ya bir neçə ölkəsi arasında bağlanan razılaşmalar.

Hal-hazırda, ALADİ çərçivəsində 32 müqavilə qüvvədədir.

MERKOSUR-subregional ticari-iqtisadi birlikdir. Bu birliyə Braziliya, Argentina, Paraqvay, Uruqvay və Venesuela daxildir və eləcə də assosiasiya olunmuş üzvlər Boliviya, Çili, Kolumbiya, Ekvador və Peru daxildir.

İspan dilindən tərcümədə bu birlik "Cənub konusunun ümumi bazarı" adlanır. Təşkilatın emblemində də cənub xaçının bürcü təsvir olunub. Baş qərargahı Montevideo (Uruqvay) şəhərində yerləşir.

Merkosurun strateji məqsədi-qarşılıqlı intensiv ticarət, investisiyanın effektiv istifadəsi əsasında üzvlərinin iqtisadi artımına zəmanət verən birliyin yaradılması, həmçinin subregionların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasıdır.

1960-cı illərin sonunda baş vermiş iqtisadi və siyasi böhrandan sonra C.Amerikada inteqrasiya proseslərinə maraq 1980-ci illərdən başlayaraq yenidən artmağa başladı. Belə ki, 1986-cı ildə Argentina və Braziliya-Latın Amerikasının iqtisadi cəhətdən güclü iki dövləti iqtisadi əməkdaşlıq və davamlı inteqrasiyanın inkişafı haqqındakı birgə layihələrini irəli sürdülər və başqa ölkələrin bura qatılmasının açıq olduğunu elan etdilər. Bundan sonra Uruqvay və Paraqvay da tez vaxtda onlara qoşuldular. 1991-ci ilin mart ayında Paraqvayın Asunsone şəhərində gömrük birliyi və ümumi bazar-MERKOSURun yaradılması haqqında dördtərəfli müqavilə imzalandı. Amma ölkələr arasındakı real ticarət bloku 1995-ci ildən qanuni qeydiyyatla alındı. Bu vaxta qədər mürəkkəb hazırlıq işləri gedirdi. 1994-cü ildə Asunsone müqaviləsinə əlavə olaraq sərbəst ticarət zonasının yaradılmasını və sonradan onun gömrük birliyi ilə əvəz olunmasını təsdiq edən yeni müqavilə imzalandı. 1995-ci ildə bu müqavilə qüvvəyə mindi və birliyin sərhədləri daxilində üçüncü ölkədən məhsul idxalına dair ümumi gömrük tarifləri tətbiq olunmağa başlandı.

Təşkilatın prestiji qalxmağa başladıqca C.Amerikanın başqa dövlətləri də buraya qoşulmağa başladılar. 1996-cı ildə Boliviya, 2000-ci ildə isə Çili assosiasiya olunmuş üzvlər kimi təşkilata qoşuldular. 2002-ci ildə isə Venesuela da bu təşkilata üzv qəbul edildi. Aşağıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi MERKOSUR un əsas idarəedici orqanı-Ümumi bazar şurasıdır. Onlar periodik olaraq dövlət başçıları və ya xarici işlər nazirlikləri səviyyəsində görüşürlər və inteqrasiyanın inkişafı ilə bağlı siyasi planlarını həyata keçirirlər. Əsas icraedici orqan isə-Ümumi bazar qrupudur. Ümumi bazar qrupu Montevideoda (Uruqvay) inzibati katibliyə və eləcə də birbaşa özünə tabe

olan 10 texniki komissiyaya malikdir. Bu komissiyalar ticarətlə, gömrük tənzimlənməsi ilə, texniki normalarla, valyuta-maliyyə siyasəti ilə, makroiqtisadi siyasətlə, quru və dəniz nəqliyyatı ilə, sənaye texnologiyaları ilə, kənd təsərrüfatı və energetika ilə bağlı məsələlərlə məşğul olurlar.

MERKOSUR-un təşkilati strukturuna aşağıdakı orqanlar daxildir.

- Ümumi Bazar şurası - İntegrasiya prosesləri ilə bağlı ümumi rəhbərlik (Xarici işlər nazirləri səviyyəsində)
- Ümumi Bazar qrupu - Əsas icra edici orqan
- Birləşmiş Parlament komisiyası – MERKOSUR parlamentinin səlahiyyətli orqanı
- Sosial iqtisadi məsləhət formu – İştirakçı dövlətlərin iqtisadiyyatlarının social iqtisadi sektoru ilə bağlı səlahiyyətli orqan
- İnzibati katiblik
- Texniki komissiyalar

Cənub konusunun ümumi bazarı Latın Amerikasının ən effektiv inkişaf edən integrasiya təşkilatlarından biri oldu. MERKOSURun yaradılması iştirakçı ölkələr arasında qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin artmasına gətirib çıxardı. Belə ki, 1991-1997-ci illər ərzində bu ölkələr arasındakı ticarət dövriyyəsi 6 dəfə artdı, amma buna baxmayaraq onların inkişaf etmiş ölkələrlə aralarında olan məhsul dövriyyəsi dəyişmir. Bu ölkələr arasındakı sərbəst ticarət zonasında bütün gömrük rüsumları, 90% məhsullarda digər məhdudiyyətlər aradan qaldırılıb və üçüncü ölkələrlə ticarət zamanı 85% idxal olunan mallara eyni daxili tariflər tətbiq olunur. Yaxın vaxtlarda ümumi valyutanın yaradılması haqqında da danışıqlar gedir (Aİ-nın pul vahidi olan euro kimi).

İqtisadçıların fikrinə görə, bu təşkilatın yaradılması ona daxil olan ölkələrə öz iqtisadiyyatlarını stabilləşdirməyə kömək etdi. 1990-ci illərdə inflyasiyanın qarşısını almaq idxalın artırılması ilə həyata keçirildi və qiymət siyasətinin qaydaya salınması iqtisadi düşüşün qarşısını almağa yardımçı oldu: Misal olaraq Braziliya və Argentinanı göstərmək olar. Belə ki, 1991-1993-cü illərdə Braziliyada iqtisadi

durğunluq zamanı yerli sənaye o vaxtlar iqtisadi yüksəlişdə olan Argentinanın bazarına çıxış imkanı olduğu üçün ayaqda dura bildi. Argentinaya da 1994-1995-ci illərdəki iqtisadi düşüş zamanı xilasedici qüvvə kimi dinamik inkişaf edən Braziliya bazarı kömək etdi. MERKOSURun təcrübəsi göstərdi ki, uğurlu inteqrasiya təşkilatı qurub, inkişaf etdirmək üçün heç olmasa bu təşkilata daxil olan ölkələr içində ikisinin güclü iqtisadi əlaqələri olmalıdır ki, böhran zamanı pis vəziyyətdə olan tərəfdaşlarına yardım edə bilsinlər.

MERKOSUR - un fəaliyyətdə olduğu dövrdə Latın Amerikasının digər təşkilatları ilə ticari iqtisadi tərəfdaşlıq getdikcə böyüməyə başladı. Meksika və Çili özlərinin geosiyasi mövqeyindən istifadə edərək NAFTA və MERKOSUR arasında bağlayıcı bənd rolunu oynamağa cəhd göstərirlər. 1991-ci ildə Mərkəzi Amerikada yaradılmış Mərkəzi Amerika inteqrasiya təşkilatı-SICA (6 dövlət Qvatemala, Honduras, Kosta-Rika, Nikaraqua, Panama, Salvador) 1998-ci ildə öz sərbəst ticarət zonasını MERKOSURun sərbəst ticarət zonası ilə birləşdirmək haqqında müqavilə imzaladılar.

Qarşılıqlı investisiya qoyuluşları da nəzərə çarpacaq dərəcədə artmağa başladı. Belə ki, 1995-ci ilin dekabr ayında MERKOSUR və AI arasında “Regionlar arası müqavilə” imzalandı. Bu müqavilədə 2001-ci ilə qədər bu təşkilatlar arasında sərbəst ticarət zonasının yaradılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdu. Bu müqavilənin bağlanmasına ən çox təşəbbüs göstərənlərdən biri öz köhnə müstəmləkələri ilə keçmiş ənənəvi əlaqələrini saxlayan İspaniya idi.

Latın Amerikasının ölkələri arasındakı uğurlu iqtisadi və siyasi yaxınlaşma ABŞ-ın qərbi yarımkürəsindəki inteqrasiya proseslərini nəzarət altında saxlamasına mane olurdu. Buna görə də ABŞ 1994-cü ildə Mayamidə Amerika qitəsinin 34 ölkəsinin dövlət başçıları iclasına çağırırdı. Burada Latın Amerikasının ölkələrinin iqtisadi inkişafını sürətləndirmək haqqında məsələlər müzakirə olundu və “Amerika qitəsinin sərbəst ticarət zonası (Free Trade Area of Americas-FTAA)”nın yaradılması haqqında layihə irəli sürüldü və bəyənildi. Müqavilənin bağlanması 2005-ci ilə qədər yubadıldı. Belə ki, danışıqlar zamanı əsasən 2 layihə müzakirə olunurdu - braziliya və amerika

layihələri. Brazilya öz layihəsində inteqrasiyanın MERKOSUR və NAFTA simasında ayrı-ayrı inkişafını təklif edirdi. Amerika isə öz layihəsində NAFTA daxilində Latin Amerikası inteqrasiya təşkilatlarını əritməklə panamerikan sərbəst ticarət zonası yaratmağı təklif edirdi.

NAFTAnın MERKOSURu ərazi və əhali baxımdan 2 dəfə, ÜDM baxımından 7 dəfə, məhsul dövriyyəsi baxımından 28 dəfə üstələdiyini nəzərə alan Latin Amerikası ölkələri Braziliya layihəsinin lehinə səs verdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq MERKOSUR Latin Amerikasının ən böyük inteqrasiya təşkilatı olaraq öz yerini saxlayır. Belə ki, Latin Amerikasının əhalisinin 200 milyondan çoxu, ÜDM-nun 50%-i, birbaşa xarici investisiyanın 40%-i, məhsul dövriyyəsinin 60%-dən çoxu və daxili ticarətinin 33%-dən çoxu bu təşkilatın payına düşür.

Ortaya çıxan yaxşı nəticələrə baxmayaraq (digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin inteqrasiya qrupları ilə müqayisədə) MERKOSUR da digər inteqrasiya təşkilatlarının üzləşdiyi problemlərlə üzləşir. Üzv dövlətlərin müxtəlif tipli olması və onların iqtisadi inkişaflarının nisbətən aşağı səviyyədə olması bu təşkilatın qarşılaşdığı ən əsas problemlərdən biridir.

3.3 Transmilliləşmə və inteqrasiya proseslərinin vahid inkişaf istiqamətləri

Global və regional müstəvidə inteqrasiya proseslərini, o cümlədən transmilliləşməni heç şübhəsiz müasir dövrümüzün başlıca məsələsi hesab etmək olar. İnteqrasiya və transmilliləşmə prosesləri regionlar, inkişaf səviyyəsi, eləcə də siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni, humanitar kriteriyalar üzrə təsnifləşdirilir. Artıq dünyada elə bir bölgə qalmamışdır ki, bu proseslərdən kənar qalsın. Köhnə qitədə Avropa İttifaqı, Şimali Amerikada NAFTA, Cənubi Amerikada MERKOSUR, Afrika və Yaxın Şərqdə Ərəb Ölkələri Liqası, Afrika İttifaqı, Asiyada Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, ASEAN kimi təşkilatların və minlərlə TMK-ların adını qeyd etmək olar.

Müşahidə olunan məsələlərdən biri odur ki, integrasiyanın yüksək səviyyəsi vahid siyasi-iqtisadi məkanın yaradılmasına gətirib çıxarır. Avropa İttifaqının əsas fəaliyyət prinsipləri ilə tanış olduqda aydın olur ki, təşkilatla milli dövlətlər arasında dəqiq səlahiyyət bölgüsü mövcuddur. Qərarların qəbulunda böyük dövlətlərin (Almaniya, Britaniya, Fransa, İtaliya) xüsusi çəkisi olsa belə, bütün iştirakçı dövlətlərin suveren hüquqlarına hörmət edilir. İntegrasiya proseslərinin dövlətlərlə yanaşı ölkələrin ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənməsi də daim gözlənilir. Məhz belə model dünyada Avrointegrasiyanı cəlbədicə etmişdir və təşkilatın üzvlərinin sayının artmasını da bu amillə əlaqələndirmək olar. Baxmayaraq ki, hətta Avropa İttifaqı daxilində də kiçik dövlətlərin və xüsusən də keçmiş sosialist bloku ölkələrinin iqtisadi sahədə ayrı-seçkiliyə məruz qalmaları haqqında iradlar səslənməkdədir. Ölkədaxili bazarlar integrasiya proseslərinin müəyyən mənada qurbanına çevrilirlər. İttifaqın lider ölkələri isə vahid valyuta-kredit mexanizminin təşkilində və proporsional bölgüsündə bunu nəzərə almırlar. Bir çox mütəxəssislər hazırkı qlobal iqtisadi böhranın Avropadakı təzahürlərinin səbəbini də bu amillə əlaqələndirirlər. Təsadüfi deyil ki, Yunanıstan, Macarıstan, Baltik ölkələri Avropa İnvestisiya Bankından və Avropa Mərkəzi Bankından əlavə vəsait ayrılması tələblərinin yerinə yetirilməməsində Brüsseli və Almaniyanı günahlandırırırlar. Bununla belə, Avropa İttifaqını nisbi də olsa qlobal məkanda bərabərhüquqlu əsaslara söykənən integrativ model adlandırmaq olar.

Son dövrlər Rusiyanın da integrasiya proseslərində fəal iştirakçı olmaq meyli görünür. Xüsusilə, Vladimir Putin prezident seçildikdən sonra Rusiya xarici siyasətində yeni dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır. Rusiyanın təşəbbüskarı olduğu və postsovet məkanında ən dərin integrasiya adlandırılan Avrasiya İttifaqının və Gömrük İttifaqının region ölkələrini əhatə etməsi planlaşdırılır. Hazırda Rusiya, Belarus və Qazaxıstan Vahid İqtisadi Məkana daxildirlər. Mərkəzi Asiyanın digər ölkələri ilə bu istiqamətdə intensiv danışıqlar aparılır. Ermənistana da Avrasiya İttifaqına qoşulmaq təklif edilmişdir. Görünən odur ki, Rusiyanın hazırkı rəhbərliyi

məşhur sivilizoloq Lev Qumilyovun "Əgər Rusiya yenidən ayağa qalxacaqsa, bu yalnız Avrasiyaçılıq vasitəsilə ola bilər" – ideyasını rəhbər tutur.

Rusiyanın tarixi təcrübəsi göstərir ki, bu dövlətin geosiyasi nəzəriyyə və doktrinaları hər zaman könüllü deyil, zorakı istila üzərində qurulmuşdur. Keçmişə nəzərə salsaq, həm Çar Rusiyası, həm də SSRİ Avrasiyaçılıq ideyalarını o qədər daşımaları belə, Avrasiya məkanını əldə edə bilmişdir. Rusiyanın yeni geosiyasi doktrinasında da bu konturlar görünür. Bu doktrinanın əsas prinsipləri onun üzərində qurulub ki, Rusiyanın təkcə hazırkı vəziyyətini deyil, həm də geosiyasi potensialını nəzərə alsın. Avrasiya İttifaqı da məhz bu ideyaya xidmət edən təşəbbüsdür.

Beləliklə, qloballaşan dünyada integrasiya proseslərinin inkişafı müsbət tendensiyadır və ölkələr arasında bütün sahələrdə əlaqələrin sadələşdirilməsinə və asanlaşdırılmasına xidmət edir. Lakin bu prosesdə bərabər hüquqluluq başlıca şərtidir. Əks halda integrasiyanın imperiya ambisiyalarına xidmət edəcəyi şübhəsizdir.

Dünya iqtisadiyyatı XXI əsrin əvvəllərində öz miqyasına görə qlobaldır, bütünlükdə bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə, beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv qanunauyğunluqlarına, istehsalın beynəlmilləşməsinə əsaslanır və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə və beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edən milli iqtisadiyyatların məcmusunu təşkil edir. Müasir dünya təsərrüfat münasibətlərinin öyrənilməsində dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı əsas meyllər və qanunauyğunluqlara diqqət yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda dünya iqtisadiyyatının inkişafında bir sıra meyllər müşahidə edilməkdədir.

Əgər dünya iqtisadiyyatının inkişafının ilkin mərhələlərində dünyada iqtisadi əlaqələrinin obyekt kimi yalnız ölkədəki daxili tələbdən artıq istehsal edilmiş, həmçinin ölkədə istehsal edilməyən və ya mövcud olmayan əmtəələr çıxış edirdisə, müasir dövrdə dünya təsərrüfat münasibətlərinə milli istehsalın nəticələri ilə yanaşı istehsal amilləri – kapital, texnologiyalar, işçi qüvvəsi, həmçinin istehsal prosesinin özü də cəlb olunur. Müasir dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq ixtisaslaşma və istehsal kooperasiyası, texnologiyaların mübadiləsi intensiv sürətdə artır, kapitalın və işçi

qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti fəallaşır. Ölkələr arasındakı kommersiya fəaliyyəti sahəsindəki iqtisadi münasibətlər milli təkrar istehsal prosesini müəyyən edən əsas və vacib şərtə çevrilmişdir.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq dünya iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası kimi beynəlxalq və regional iqtisadi inteqrasiya prosesi güclənmişdir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya milli təsərrüfat mexanizmlərinin yaxınlaşmasına, qarşılıqlı uyğunlaşmasına və artımına gətirən, dövlətlərarası sazişlər formasını qəbul edən və razılaşdırılmış şəkildə dövlətlərarası orqanlar tərəfindən tənzimlənən obyektiv iqtisadi qarşılıqlı təsir prosesidir. İqtisadi inteqrasiyanın əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur. Daha əvvəllər inteqrasiya prosesləri məhdud sayda regionları əhatə edirdisə, hazırda bu hadisə demək olar ki bütün qitələrdə baş verir və çoxsaylı regional və subregional ticarət-iqtisadi qruplar yaranır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının göstəricilərinə görə, hazırda dünya üzrə real olaraq fəaliyyətdə olan 250-dən çox ticarət-iqtisadi saziş mövcuddur və onlardan 130-dan çoxu 1995-ci ildən sonra yaradılıb. Bir çox tədqiqatçılar 1990-cı illərdə “inteqrasiya bumu” yaşandığını qeyd edirlər. İnteqrasiya bumu özünü iki formada göstərir: kəmiyyət (yeni regional sazişlər, mövcud sazişlərin yeni şərtlər əlavə edilməklə yenidən imzalanması və s.) və keyfiyyət (qarşılıqlı regional təsərrüfat fəaliyyətinin dərinləşməsi, inteqrasiyanın daha inkişaf etmiş kompleks formalarından istifadə və s.)

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında növbəti meyl istehsalın və kapitalın transmilliləşməsi prosesidir. Dünyanın inkişaf təcrübəsi göstərir ki, istehsalın beynəlmilləşməsi prosesi beynəlxalq şirkətlərin yaranmasına təkan verən əsas amil olmuşdur. Bu prosesin əsasında ardıcıl beynəlmilləşmə modeli dayanır. Xaricdə satışın genişləndirilməsinə və istehsalın təşkilinə yönəlmiş bu model beynəlmilləşmənin tarixən və məntiqi olaraq birinci forması - əmtəə ixracının beynəlxalq sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni formaları – lisenziyaların, ticarət markasının ixracı, birbaşa xarici investisiyalar ilə ardıcıl tamamlanmasını əks etdirir. Dünya təsərrüfatında istehsalın transmilliləşməsi beynəlxalq bank, maliyyə, sığorta,

informasiya xidmətlərinin beynəlmilləşməsi prosesi ilə eyni zamanda baş verir və nəticədə transmilli biznes təkcə istehsalı deyil, həmçinin xidmətlər sferasını da əhatə edir.

XX əsrin 80-90-cı illərində dünya iqtisadiyyatının inkişafında elmi ədəbiyyatda “qloballaşma” termini ilə ifadə edililən yeni tendensiya meydana gəldi. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması müasir inkişafı şərtləndirən və səciyyələndirən ən mühüm meyhl hesab edilir. Müxtəlif mənbələrdə onun izahına fərqli yanaşmalar mövcuddur. Lakin ümumilikdə qloballaşma dünya təsərrüfatının formalaşmasının müasir mərhələsini xarakterizə edir. Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma prosesi istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsinin qanunauyğun nəticəsi kimi çıxış edir. Qloballaşma müəyyən dərəcədə dünya təsərrüfat əlaqələrinin çərçivəsinin genişlənməsi, onun artımının kəmiyyət prosesi kimi çıxış etməklə yanaşı, müasir dünya iqtisadiyyatına yeni keyfiyyət verir, onun konsolidasiyası və inteqrasiyası prosesini gücləndirir.

Qloballaşma prosesinə iki tərəfdən yanaşmaq olar. Makroiqtisadi səviyyədə qloballaşma ölkələrin və ayrı-ayrı regionların öz sərhədlərindən kənarında iqtisadi fəaliyyətə səy göstərmələridir. Bu cür səylərə təkan verən amillər kimi isə liberallaşmanı, ticarət və investisiya maneələrinin aradan qaldırılmasını, azad iqtisadi zonaların yaradılmasını və s. göstərmək olar.

Mikroiqtisadi səviyyədə qloballaşma dedikdə, müəssisənin fəaliyyətinin daxili bazar çərçivəsindən kənara genişlənməsi başa düşülür. Sahibkarlıq fəaliyyətinin çoxmilli istiqamətlənməsindən fərqli olaraq qloballaşma dünya bazarının mənimsənilməsinə vahid yanaşma tələb edir.

Qloballaşmanın ən sürətli inkişaf dairəsi maliyyə sferası hesab olunur. Maliyyə bazarlarında kapitalın sərbəst hərəkəti üçün maneələrin aradan qaldırılması və tənzimləmə qaydalarının unifikasiyası daha sürətlə gedir. Maliyyə sektorunun dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasında rolunu qiymətləndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə maliyyə sirkulyasiyaları əmtəə dövriyyəsinə 20-30 dəfə üstələyir.

Ekspertlərin qiymətləndirməsinə görə dünya iqtisadiyyatının real sektorunda 1 dollar gəlir gətirən kapital maliyyə sektorunda 50 dollar gəlir gətirir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesi heç də problemsiz ötürmüşür. Qloballaşma ilk növbədə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin mövqelərini gücləndirir, onlara əlavə üstünlüklər verir. Əlbəttə ki, qloballaşma geridə qalmış ölkələrə də öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək, dünya iqtisadiyyatının layiqli yer tutmaq üçün müəyyən şərait yaradır. Lakin qloballaşma prosesi mənfi nəticələrlə də müşayiət olunur.

Qlobal problemlərin həlli üçün ölkələrin səylərinin birləşdirilməsi müxtəlif yollarla baş verə bilər: ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər, beynəlxalq təşkilatların yaradılması və fəaliyyəti, iqtisadiyyatın və texnologiyanın müxtəlif sahələrində layihələrin birgə maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsi, beynəlxalq xeyriyyəçilik və s.

Qloballaşma dövlətlər tərəfindən düşünülmüş iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu cür iqtisadi siyasət daxili və xarici iqtisadi siyasətin dialektik vəhdətini və qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almalıdır. Səmərəli dövlət siyasəti iqtisadi çiçəklənmə, təhsilin və səhiyyənin inkişafı, sosial qeyri-bərabərliyin azaldılması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət ətraf mühitin mühafizəsinin, siyasi və makroiqtisadi sabitliyin, qanunçuluğun əsaslarının, sosial təminatın və təhsilin qarantı kimi çıxış etməlidir.

Müasir dünya iqtisadi əlaqələrinin coğrafi quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər baş verməkdədir. Belə ki, dünya təsərrüfat əlaqələrinin əsas subyektləri olan sənayecə inkişaf etmiş ölkələr bir-birləri iqtisadi əlaqələri daha da dərinləşdirirlər və bu proses özünü inteqrasiya birlikləri çərçivəsində daha aydın göstərir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya mal, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi bazarlarında mövqeləri getdikcə güclənir. Müasir mərhələdə dünya iqtisadiyyatında yuxarıda göstərilən meyllərlə yanaşı bir sıra problemlər də müşahidə edilir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında müşahidə edilən əsas problemlərdən biri inkişaf etmiş qərb ölkələri tərəfindən qapalı iqtisadi sistemin formalaşdırılmasıdır. Bu

gün sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin qarşılıqlı ticarəti dünya ticarətinin 75%-dən çoxunu təşkil edir. Dünyada BXİ qoyuluşlarının 60%-i İEÖ-in payına düşür. Dünyadakı bütün qeydiyyatdan keçmiş patentlərin 87%-i İEÖ-də cəmləşmişdir. Dünyada ticarət axınlarının yalnız 5%-i İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələrində başlayır və ya bitir.

Bu gün planetin sənaye ölkələrində yaşayan 20% əhalisinə dünya üzrə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) 86%-i düşdüyü halda, İEOÖ-də yaşayan 20% əhaliyə cəmi 1%-i düşür. Bu isə dünya təsərrüfatının qloballaşmasından əldə olunan qazancların ölkələr arasında qeyri-bərabər bölünməsi ilə müəyyən olunur. Bunlardan başqa, hazırda dünyada əsas oyun qaydalarının müəyyənləşməsində beynəlxalq təşkilatların, transmilli şirkətlərin rolunun artması ölkələrin iqtisadi müstəqilliyi zəifləməsinə və dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafında milli iqtisadi təhlükəsizlik probleminin meydana çıxmasına səbəb olur. Beləliklə, dünya təsərrüfatına aid olan ümumilik və vahidliklə yanaşı, onda həmçinin daxili ziddiyyətlər də mövcuddur. Bu ziddiyyətlər özünü əsasən ayrı-ayrı ölkə qrupları üzrə göstərir.

Ziddiyyətlərin birinci qrupu dünya iqtisadi inkişafının 3 mərkəzi – NAFTA (ABŞ başda olmaqla), Avropa Birliyi və Asiya-Sakit okean regionu (Yaponiya başda olmaqla) arasında mövcuddur. Bu ölkələr arasında ziddiyyətlərin əsas mahiyyəti kimi dünya bazarlarında onlar arasında mövcud olan ciddi rəqabət çıxış edir. Bu zaman tərəflərin məqsədi adətən rəqibi dünya bazarının hər hansı bir seqmentindən çıxarmaq və ya bu seqmenti rəqibdən qorumaq olur.

İkinci qrup ziddiyyətlər “Şimal” – “Cənub” ölkələri arasında olan ziddiyyətlərdir. Burada “Şimal” sənayecə inkişaf etmiş ölkələr, “Cənub” isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdir. Bu ziddiyyətlərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr (ilk növbədə yeni sənaye ölkələri) bir çox iqtisadi göstəricilər üzrə faktik olaraq inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatıblar və buna görə də dünya təsərrüfatında uyğun yer tutmağa çalışırlar.

Üçüncü qrup ziddiyyətlər “Şərqlər” – “Qərblər” ölkələri arasında mövcuddur. Burada “Qərb” dedikdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələr, “Şərqlər” dedikdə isə keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələri, başqa sözlə keçid iqtisadiyyatlı ölkələr nəzərdə tutulur. Bu ölkə blokları arasında ziddiyyətlər özünü onda göstərir ki, dünya sosialist sisteminin süqutuna qədər keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələri avtarkiya rejimində fəaliyyət göstərirdilərsə, hazırda onların məqsədi kimi dünya bazarına aktiv surətdə daxil olma istəyi çıxış edir. Onlar istehsal etdikləri məhsullarla dünya bazarında layiqli yer tutmağa çalışırlar. Lakin sənayecə inkişaf etmiş ölkələr dünya iqtisadiyyatı meydanında yeni rəqib ölkələrin meydana gəlməsində maraqlı deyillər və buna hər vaxtlə mane olmağa çalışırlar.

Nəticə

İnteqrasiya və transmilliləşmə son illərdə daha da sürətlənsə də bu indiyə qədər müxtəlif formalarda mövcud olub fəaliyyət göstərən iqtisadi proseslərin və inkişafın yekununda formalaşan tendensiyalardır. Bu tendensiyaları ardıcıl şəkildə təhlil edərək müxtəlif təkliflər vermək mümkündür. Transmilliləşmə tendensiyasının nəzəri şərhə və ona olan yanaşmalar çoxaspektlidir. Bu isə ilk növbədə transmilliləşmənin özünün qəlizliyi ilə əlaqədardır. Transmilliləşmənin vahid platformasının olmaması nəzəri təfəkkürdə də konseptual yekunun çoxluğuna gətirib çıxarmışdır. Transmilliləşmə haqda vahid nəzəriyyə işlənilib hazırlanmasa da, tədqiqatçıların hər biri transmilliləşmə prosesinin ayrı-ayrı amillərini əsas dəyişən kimi qiymətləndirərək onun təşəkkülünü, mənbələrini, inkişaf mərhələlərini və mümkün nəticələrini təhlil və tədqiq etmişlər.

Transmilliləşmə ölkələrin milli təsərrüfatlarının yüksək səviyyəli qarşılıqlı iqtisadi tamamlama və əmək bölgüsü əsasında həyata keçirilən siyasi, iqtisadi birlik prosesidir.

İqtisadi inteqrasiyanın bütün aspektlərini əhatə edəcək vahid tərif yoxdur. Özü-özlüyündə mürəkkəb və çoxcəhətli bir proses üçün bu qəbul olunandır. Müasir

dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının obyektiv birləşmə prosesi olaraq inteqrasiya milli təsərrüfatının beynəlmilləşməsi şərtliliyinə əsaslanır. İnteqrasiya prosesi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı aktiv tempdə dünya təsərrüfatının bir hissəsinə çevrilir. İlk baxışda inteqrasiya prosesi nisbətən sadə proses kimi görünə də, əslində olduqca mürəkkəb və qarışıq prosesdir. İnteqrasiya prosesinə daxil olan ölkələrin hər biri öz ölkəsinin maraqları baxımından hərəkət edir və bu prosesdən maksimum dərəcədə yararlanaraq, maksimum fayda əldə etməyə çalışır. Məhz belə maraqların toqquşmasının nəticəsidir ki, proses bir neçə il, bəzən bir neçə onillik zaman müddətində baş verir, bəzən də ümumiyyətlə uğursuzluğa düşər olaraq nəticəsiz qalır. Zənnimcə, qardaş Türkiyənin Avropa Birliyinə inteqrasiya prosesi ən bariz nümunədir. Üzvlük üçün müraciətdən otuz ildən çox müddət keçsə də, adı çəkilən ölkə bu quruma üzv ola bilməmişdir. Türkiyə nümunəsində görünür ki, bir inteqrasiya prosesi nə qədər mürəkkəb və uzun bir prosesdir.

Dünya iqtisadiyyatının transmilləşmə prosesində TMK-lar hakim mövqedən çıxış edərək maliyyə, işçi qüvvəsi, texnologiya, xammal, təchizat, xidmət və satış sahələri kimi strateji sferada idarəetmə əməliyyatları həyata keçirir. TMK-ın transmilliləşmə prosesində rolunu müxtəlif siyasi-iqtisadi, istehsal-ticarət, sahibkarlıq, sistem və makroiqtisadi – aspektlərlə analiz etmək mümkündür. XXI əsrin astanasının da transmilli kompaniyaların ümumilikdə dünya təsərrüfatı və qlobalizasiya prosesi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin makroiqtisadi analizdə nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyada transmilliləşmə prosesini meydana çıxaran TMK-lar dünya iqtisadiyyatında yeni güc mənbələri olmaqla həm də beynəlmilləşmə prosesinin əsas aparıcı qüvvəsidir. Belə ki, müasir xarici iqtisadi fəaliyyətdə artıq xarici ticarət deyil, mal və xidmətlərin istehsal və satışının bilavasitə xarici bazarlarda təşkil edilməsi əməliyyatları dominantlıq edir: bu üsulla həyata keçirilən satış əməliyyatlarının həcmi ümumdünya mal və xidmət ixrac əməliyyatlarının həcmi qabaqlayır, ümumdünya ixracatının özü isə tədricən TMK-ın müxtəlif şöbələri arasında aparılan firmadaxili ticarətə çevrilməkdədir. Bunlardan belə nəticəyə gəlmək

olur ki, TMK fəaliyyəti nəticəsində dünya təsərrüfatı beynəlmilələşərək vahid mal, xidmət, kapital, işçi qüvvəsi bazarına çevrilir.

Transmilliləşmənin rifah üzərində yekun təsirini ticarət yaratma və ticarət sapdırma effektinin müqayisəsi nəticəsində müəyyənləşdirmək olar. İstehsalın ölkələr arasında yerdəyişməsi nəticəsində yaranan ticarət yaratma effekti ölkələrdə rifahın artımına, ticarət sapdırma isə rifahın azalmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda aparılan araşdırmalar nəticəsində qloballaşma və transmilliləşmə prosesindən kənar qalan ölkələrin bu prosesin mənfi nəticələri ilə üzləşməsi, istehsalın azalmasına, digər tərəfdən isə ixrac qiymətlərinin azalmasına gətirib çıxaracağı faktı ortaya çıxır.

Transmilliləşmənin riyazi təhlili, bəzi dəyişənlərin sabit götürüldüyü vəziyyətdə qrafik interpretasiya ilə mümkündür. Bununla belə, İEOÖ-lər və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrinin timsalında ticarət yaratma və ticarət sapdırma effektinin kompleks qiymətləndirilməsi aparılmamışdır. Lakin demək olar ki, oxşar təsirlər bu ölkələrə də aiddir. İEOÖ-də əsas məsələ transmilliləşmə bu ölkələrin inkişafına nə cür təsir edəcəyi problemdir.

Transmilliləşmə prosesinin modelləşdirilməsi mümkün olmadığından, orada optimal kriteriyaların da müəyyənləşdirilməsi olduqca çətinidir. Ən yaxşı halda, istənilən model sırf nəzəri abstraksiyanın məhsulu olub, reallığı adekvat əks etdirməyəcəkdir. Buna baxmayaraq, ölkələrin iqtisadi inkişaf modelində inteqrativ amillərin bu və ya digər kombinasiyasından istifadə onun gələcək inkişafında böyük imkanlar açır.

Dünyanın ayrı-ayrı təsərrüfat əlaqələri sisteminə transmilliləşmə meyilləri gücləndikcə onun ayrı-ayrı regional inteqrasiya birliklərində və ticarət ittifaqlarında həm iştirakı, həm də qarşılıqlı iqtisadi, o cümlədən də xarici ticarət əlaqələri inkişaf edir.

Dünya iqtisadiyyatının inteqrasiya və transmilliləşməsi prosesini sürətləndirən nə böyük amillərdən bir də məhz informasiya texnologiyalarıdır. 90-cı illərin sonundan başlayaraq bütün dünyaya yayılmağa başlayan internet demək olar dünyanı ovucumuzun içinə gətirmişdir.

Artıq dünyanın hər hansı bir regionunda baş verən siyasi, iqtisadi və sosial hadisələr qısa bir müddət sonra səsli, görüntülü vəziyyətdə bütün dünya ilə paylaşılır. Bundan başqa ödəniş sistemlərinin daha da rahat hala gəlməsi üçün banklar arasında SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) beynəlxalq banklararası maliyyə axınları şəbəkəsi fəaliyyət göstərir ki, bu da həm bankların transmilliləşməsinə həm də istehsalat və satış sektorundakı şirkətlərin transmilli hala gəlməsinə daha da köməklik göstərmişdir. Beləliklə şirkətlər informasiya texnologiyalarındakı bu inkişafı xarici ticarət dövriyyəsini daha da artırmış olurlar.

Dünyada məşhur olan “Forex” əməliyyatlarının böyük bir hissəsi məhz bu tip ödəniş sistemləri ilə həyata keçirilir. Bundan başqa “Bloomberg” və bu tip konsultasiya şirkətləri ölkələrə və böyük transmilli şirkətlərə risklərin idarə olunması və gələcəyə bağlı gözləntilər haqqında məlumatlar ötürür. Transmilliləşmənin ən önəmli faktorlarından bir də kapitalın ixracı prosesidir. Bu proses ilk başda qəliz və riskli görünsə də nəzər yetirdiyimiz zaman bir çox transmilli şirkət məhz kapital ixrac etdikədən sonra daha da maliyyə imkanlarını artırdığını və böyüdüyünü görə bilərik. Bu cür müqavilələ bağlanmazdan əvvəl şirkətlər gədəckləri ölkənin qanunvericilik bazasını öyrənir və lazım gələrsə dəyişdirilməsinə nail olurlar.

Azərbaycan şirkətlərində də artıq transmilliləşmə və qlobal iqtisadiyyata ayaq uydurma halları müşahidə olunur. Bu mənada “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti”nin öz abreviaturasını dəyişərək “SOCAR” berndini yaratdı. Burada məqsəd qlobal bazarlara daha asan çıxmaq və yadda qalan olmaq idi. Hal hazırda “SOCAR” birbaşa xarici sərmayə qoyan şirkətə çevrilib. Bu mənada Türkiyənin “Petkim” petrokimya kompleksi satın alınaraq orada ölkəmizin xam neft ilə müxtəlif kimyavi məhsullar hazırlanaraq dünya bazarlarına çıxarılır.

Hal-hazırda reallaşmaqda olan bir sıra beynəlxalq layihələr region ölkələri ilə Şərqi və Qərbi ölkələri arasında əməkdaşlığa, böyük gələcəyi olan perspektivlərə hesablanmışdır. Belə ki, “Böyük İpək Yolu”nun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya

nəqliyyat dəhlizinin –“TRASEKA” proqramının həyata keçirilməsi, Xəzərin enerji ehtiyatlarından birgə istifadəyə dair “Əsrin müqaviləsi” adını almış neft kontraktlarının, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” əsas ixrac neft kəmərinin, “Bakı-Tbilisi-Ərzurum” qaz kəməri, “Bakı-Tiflis-Qars” dəmir yolu layihələrinin əsas məqsədi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin qorunması və regionda sülhün, sabitliyin möhkəmlənməsinə nail olmaq və iqtisadi inteqrasiya proseslərində daha fəal iştirak etməkdən ibarətdir. Bu tip qlobal iqtisadi layihələrdə iştirak ölkəmizi dünya iqtisadiyyatının önəmli oyunçusuna çevirəcək, şirkətlərimizin milli statusdan transmilli statusa keçməsinə yardımçı olacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.G.Gənciyev. BİM: Müasir vəziyyət və inkişaf problemləri. Dərslük Bakı-2005.
- 2.BMT – nin internet resursları: www.un.org
- 3.D.Vəliyev. Beynəlxalq iqtisadiyyat. B.,1997.
- 4.C.H.Kərimov, C.A.Hüseynov. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (mühazirə toplusu). Bakı. Azərnəşr – 1998.
- 5.Ə.Bayramov. Regional iqtisadi inteqrasiya. B.,1997.
- 6.Ə.Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslük Bakı. 2005.
- 7.A.Ş.Şəkərəliyev . Dünya iqtisadiyyatı və Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. B., 1999.
- 8.Q.Süleymanov. Beynəlxalq əmək bazarının inkişaf problemləri. Dərslük. Bakı-2006.
- 9.Red. T.S.Vəliyev. Ə.P.Babayev, M.X.Meybullayev. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. B.,1999.
10. E. Hacızadə, Dünya iqtisadiyyatı fənninin predmeti və vəzifələri, 1993
- 11.Simon Reich, What Is Globalization? Working Paper #261 – December 1998
A G Hopkins, Globalisation In World History, 2002
- 12.Richard E. Caves, Multinational Enterprise and Economic Analysis, 2007
GK Helleiner, Transnational corporations and direct foreign investment, 1989
- 13.<http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook2013en/04/02/01/index.html?itemId=/content/chapter/factbook-2013-34-en>
14. World Investment Report. Transnational Corporations, Agricultural Production and Development, UNCTAD, New York and Geneva 2009, s. 258.
15. T Ozawa, Foreign direct investment and economic development, 1992
16. http://unctad.org/en/docs/diaeii200910a4_en.pdf
- 17.<http://www.forbes.com/sites/timworstall/2011/12/24/china-makes-almostnothing-out-of-apples-ipads-and-i/>

18.http://unctad.org/en/docs/iteiitv5n2a7_en.pdf

19.Shrivastava, Paul. "The role of corporations in achieving ecological sustainability." *Academy of management review* 20.4 (1995):

20.Haddad, Mona, and Ann Harrison. "Are there positive spillovers from direct foreign investment?: Evidence from panel data for Morocco." *Journal of development economics* 42.1 (1993):

Referat

Mövzunun aktualığı: İnteqrasiya və transmilliləşmə prosesləri regionlar, inkişaf səviyyəsi, eləcə də siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni, humanitar kriteriyalar üzrə təsnifləşdirilir. Artıq dünyada elə bir bölgə qalmamışdır ki, bu proseslərdən kənar qalsın. Buna görə də transmilliləşmə və inteqrasiya prosesləri öz aktualığı ilə seçilir.

Tədqiqatın predmeti: Aparılan araşdırmanın predmenti kimi beynəlxalq inteqrasiyanın inkişaf tendensiyaları, transmilliləşmənin nəzəri – metodoloji əsasları, inteqrasiyanın nəzəri – metodoloji əsasları çıxış edir.

Tədqiqatın məqsədi: Aparılmış araşdırmanın əsas məqsədi transmilliləşmənin əsas subyektləri, transmilli şirkətlərin beynəlxalq inteqrasiyada yeri və rolu, regional və beynəlxalq inteqrasiya birlikləri, Avropa ittifaqında inteqrasiyanın sürətləndirilməsi amilləri, NAFTA – nın inteqrasiyanın prosesinin sürətləndirilməsi amilləri, transmilliləşmə və inteqrasiya proseslərinin vahid inkişaf istiqamətləri məsələlərinə nəzər salmaqdır.

İşin strukturu və həcmi: Aparılmış tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. Girişdə işin aktualığı, tədqiqatın istiqamətləri göstərilir və tədqiq ediləcək problemlər müəyyənləşdirilir. Dissertasiyanın birinci fəslində dünya iqtisadiyyatının inkişafında transmilliləşmə və inteqrasiya tendensiyalarının məzmunu məsələsinə diqqət yetirilmişdir. Dissertasiyanın ikinci fəslində transmilliləşmənin və inteqrasiyanın dünya iqtisadiyyatında yeri, üçüncü fəslində isə transmilliləşmənin inteqrasiyaya təsirindən yaranan və yarana biləcək dəyişikliklər məsələsinə diqqət yeririlmişdir.

Summary

The Master thesis called “The effect of transnationalization processes to the regional integration in the modern world economy” consists an indtroduction 3 paragraphs, results and proposals as well as used list of literature.

In the first chapter we looked at three issues. First paragraph based on development trends of international integration, second paragraph is about theoretical - methodology bases of transnationalization and third paragraph is about the theoretical - methodology bases of integration.

Second chapter consist of three paragrap. This chapter mainly cover the main subjects of transnationalization, the role and space of transnational companies in international integration, the regional and international integration associations.

Third chapter also consist of three paragrap. This chapter cover the issue of the place of transnationalization and integration in the global economy. Paragraphs cover the issue of the acceleration factors of the integration in European Union , the acceleration factors of the integration of NAFTA and the common development areas of transnationalization and integration.

Резюме

Магистерская диссертация на тему «Роль транснациональных процессов на региональную интеграцию на мировой экономике» состоит из введения, трех глав, вводов и предложений, а также списка использованной литературы.

В первой главе мы рассмотрели три вопроса. Первый параграф о тенденциях развития международных интеграции. Во втором параграфе говорится о теории и методологических основ транснационализации, а в третьем параграфе о теории и методологических основ интеграции

Вторая глава состоит из трех параграфов. В этой главе в основном рассматриваются субъекты транснационализации, роль транснациональных компаний в международной интеграции, а также о местные и международные единства интеграции.

Третья глава также состоит из трех параграфов. В этой главе рассматривается вопрос роли транснационализации и интеграции в мировой экономике. В параграфах обсуждаются вопросы факторов ускорения процесса интеграции Европейского Союза и НАФТА, а также и единой направление транснационализации и процессов интеграции.